

1190

82

4-18

1884







14 IV. 84  
265.

Մեծ Եղեցիական Եկեղեցու Գրադարան  
Մաթևոս

31.

„ԱՂԲԵՐԵՐ“  
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ № 1

346

# ՓԱՅՏԱԳԷՆ ԽՐՃԹԻՑ

Մ Ի Ն Չ Ե Ի

## ՄՊԻՏԱԿ ՏՈՒՆԸ



БИБЛИОТЕКА  
ИНСТИТУТА  
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ  
Академии Наук  
СССР



Փ ռ խ ա գ ր է ց է ն

Ն. ՏԵՐ-ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ ԵՒ Լ. ՄԵԼԻՔ-ԱՂԱՄԵԱՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

ՕՐԲԵԼՆԵՆ ՓՈԳՈՑ. 5

1884

82

- 18



1931

«ԱՂԲԻՐ» ԱՄՍԱԳՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ № 1

82

Կ-18

# ՓԱՅՏԱԸԷՆ ԽՐՃԹԻՑ

Մ Ի Ն Ձ Ե Ի

## ՄՊԵՏԵԿ ՏՈՒՆԷ

Փ Ո Ւ Ա Դ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

БИБЛИОТЕКА  
ИНСТИТУТА  
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ  
Академии Наук  
СССР

Ն. ՏԷՐ-ԱԻԵՏԻԲԵԱՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՅՈՂՀԱՆՆԷՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑԻ ՏՊԱՐԱՆ  
ՕՐԲԵԼԵՆ ՓՈՂՈՑ № 5  
1884

2003



ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒՄՆԵՐ

Կ Ե Ն Դ Ե

ԶԵՆՈՐ ԲԱՇԿԱՐԱՆ



ԶԵՆՈՐ ԲԱՇԿԱՐԱՆ - 132

50185-ս



35991-66

Дозволено цензурой. Тифлисъ, 1 июня 1883 г.

Типография И. Мартirosiанца, Орбл. ул., д. №

## ՓԱՅՏԱՇԷՆ ԽՐՃԹԻՑ

Մ Ի Ն Չ Ե Ի

### ՄՊԱՏԱԿ ՏՈՒՆԷ\*

Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների երբեմն նախագահ — Ջեյմս Հարֆիլդի կենսագրութիւնը:

I

— Էլիզա, քո վզիդ եմ թողնում այս չորս «ոստիկները», ասաց Աբրահամ Հարֆիլդը իր կնոջը մահուանից մի րոպէ առաջ՝ մատնանիշ անելով չորս երեխաներին — մեծացրու դրանց:

Այդ մանուկներից մինն էր իր տանն և ութ ամսեայ Ջեյմս զաւակը, որ ծնուել էր 1831 թուականի նոյեմբերի 19-ին, և որին վիճակուած էր ժամանակով Միացեալ Նահանգների նախագահը լինել:

Աբրահամ Հարֆիլդը մի յաղթանգամ, ուժեղ և գեղեցկադէմ մարդ էր. նա իր եռանդով, հաստատամտութեամբ, զորմանալի աշխատասիրութեամբ և համբերու-

\*) Ս ա լ ի տ ա կ տ ու ն անուանվում է Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների նախագահի բնակարանը:



Թեամբ կարող էր օրինակել լինել Ամերիկայի բոլոր գաղթականութեան: Իր լուսաւոր խելքով և անխոնջ գործունէութեամբ նա կարող էր իր որդու պէս փառաւորուիլ իր երկրի հոսարակական գործերում, բայց ընտանեկան հոգսերով խեղդուած լինելով, նա ապրեց միայն ընտանիքի համար:

Նրա մահը շատ զգալի հարուած էր մատաղ ամուսնուն, որ նրա հետ թաղեց և իր բաղտն ու երջանկութիւնը:

Հաւաքուեցին բոլոր հարեանները, շինեցին մի հասարակ կաղնէ դադաղ և հանգուցեալի մարմինը աղօթքով և արտասուքով հողն իջեցրին: Գերեզմանը փորել էին ցորենի արտի ծալքում ծառերի մէջ, այնպէս որ նա երեւում էր իր տնակի պատուհանից:

Հանգարտ լալիս էին մայրն ու չափահաս երեխաները, իսկ մանկիկ Ջէմսը անմեղ ժպտում էր:

Մօտենում էր ձմեռը. որբացեալ ընտանիքը, որ կորցրել էր իր միակ կերակրողն ու պաշտպանը, մեծ հոգսի մէջ էր: Դժուար է մարդուս երեակայել, թէ ինչեր պիտի չը քաշէր ձմեռուան ամիսներում այն ալքի կինը իր չորս զաւակներով ամայի փայտաշէն բնակարանի մէջ Ամերիկայի անտառների խորքերում առանց ապրուստի, բացի այն պաշարից՝ որ թողել էր ամուսինը, և պիտի մեծ խնայողութեամբ բանեցնէր, որպէս զի ազատէր ընտանիքը քաղցից: Թէ այդ ի՞նչ սարսափելի ձմեռ էր դժբաղտ մօր համար — միայն Աստուած գիտէ:

Զիւնի քուլէքը նրա խրճիթը գրեթէ բոլորովին թաղել էին, այնպէս որ սիրելի ամուսնի շիրիմը անհետացել էր աչքից. քամին վզվզում էր դարևոր ծառերի միջով, անձկութիւն բերելով երեխաների վրայ. քաղցած գալլերի ոռնալը և յովազների աղաղակը, որոնք գիշերները հա-

ւաքվում էին նրանց ցանկապատի շուրջը, այնպիսի սարսափ էին ձգում նրանց վրայ, որ խեղճերը չէին կարողանում քնել և դողում էին, կասես տենդի մէջ, ամեն վայրկեան սպասելով՝ ահա վայրի գազանները ներս կը թափուին: Միայն փոքրիկ Ջէմսն էր, որ անխուով քնում էր մանկական անմեղ ննջով, իսկ ցերեկները զուարճացնում բոլորին իր թոթով լեզուով...

Սակայն ձմեռն անցաւ: Տաքացաւ երկիրը, ձիւնը սկսեց հալուիլ, անտառում խոխոջացին առուակները, կենդանացան ծառերն ու բոյսերը, գարնան հոտ փչեց: Բնութիւնը, կարծես, յարութիւն առաւ, իսկ նրա հետ և փայտաշէն խրճիթի բնակիչների յոյսը կրկին վառուեցաւ: Միայն դառնութիւնը շուտով պատեց նրանց, երբ տեսան թէ՛ ուտելու պաշարը գրեթէ բոլորովին վերջացել էր և տան վրայ պարտքը օրէցօր ծանրացել: Մօտեցաւ այն օրը, երբ երեխաները «Հաց, Հաց» պիտի կանչէին մօրը, և նա պիտի պատասխանէր. «չը կայ, որդիք, համբերեցէք»:

## II

Հարֆիլդի աւագ որդի Թոմի դեռ տասն և մէկ տարին նոր էր լրացել: Ամերիկայի օրէնքների համաձայն հօր մահուանից յետոյ պէտք է նա լինէր ագարակի կատարեալ տէրը: Մայրը կանչեց խորհուրդի իբրև փորձառու, հասակն առած տղամարդի և պատմեց նրան թէ ինչ վիճակի մէջ են իրանց գործերը:

— Մայրիկ, ինչո՞ւ ես նեղասրտվում, ասաց նա. ես կարող եմ վարուցանք անել, հնձել, կասել, փայտ կտրել,



կով կթել, մի խօսքով քո լաւ օգնականը կը լինիս:

—Այդ օրինակ ծանր աշխատութեան համար դու դեռ շատ փոքր ես, ասաց մայրը, բայց իմ ձեռիս տակ, կարելի է գլուխ կը տանես տնային գործերը: Իմ սիրտը չի տալ, որ դու հեռանաս ինձանից:

—Ինչո՞ւ հեռանալ, մայրիկ, շուտով ընդհատեց մօր խօսքը փոքրիկ Թովին, ես ուզում եմ անպատճառ այստեղ ապրել և երեքիդ փոխարէն էլ կը բանեմ:

—Չը պէտք է ուժերդ այդպէս շուտով սպառես, հոգիս, նկատեց խորը զգացումով մայրը, ապա թէ ոչ մի շիրիմի փոխանակ երկուսը կուենանք... Առաջ մենք ցանկով կը պատենք մեր ցորենի արտը, ուր հօրդ գեգերեզմանն է. ես ցցեր կը պատրաստեմ և ապա երկուսով ցանկապատը կը շինենք:

—Ես, մայրիկ, կալ էլ կը շինեմ, ասաց Թովին, առանց կալի չի կարելի գործ առաջացնել:

Եւ ահա մայր ու որդի գործի կացան. գարնան սկզբում մի գետին զնոդ յայտնուեց. տիկին Հարֆիլդը վաճառեց 30 փարսախ իր հոդից և վճարեց բոլոր պարտքերը և իրան մի աւելորդ գրօշ չը մնաց: Թովին վեր առաւ գրացուց բանացնելու համար մի ուժեղ ձի, հերկեց իր դաշտը ցորենի ու զարու համար, գետնախնձոր ցանեց և ածուներ պատրաստեց բանջարանոցի համար: Տասն և երկուամեայ քրոջ և մօր օգնութեամբ, փոքրիկ հողագործը, աշխատելով վաղ առաւօտից մինչև պինդ մթնելը, հասնում էր նաև տնային բոլոր գործերին, այնպէս որ ամառուայ կիսին դուրեկան բան էր նայել Հարֆիլդի «փայտաշէն խրճիթին» և նրան շրջապատող շինութիւններին ու դաշտերին:

Ցցերի պատրաստելը և անտառում ցախ կտրելը

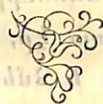
բոլորովին ուժից գցել էին տիկին Հարֆիլդին: Այդպիսի աշխատութիւնն անսովոր էր նրա համար և նա յաճախ ասում էր մտքում, որ ուժից վեր աշխատութիւնը գերեզման պիտի տանէ ոչ թէ Թովին, այլ և իրան: Սակայն յուլիսի վերջերում նա իր գործերը հասցրել էր վախճանին: Բայց վրան մի նոր դժբաղդութիւն եկաւ՝ հաց գնելու փող չ'ունենալով, նրանք պէտք է բաւականանային դաշտից մի տարի առաջ հաւաքած ցորենով, իսկ այդքանը հերիք եղաւ մինչև ամառուայ կէսը, բայց նոր հնձին դեռ ևս մի քանի շաբաթ կար: Ահ ու երկիւղով խեղճ մայրը համոզուեց, որ եթէ խիստ հաշուի չ'առնէ օրական ընտանիքին բաց թողած ուտեստը, նրանք կարող են քաղցածութիւնից մեռնել:

Ել երկար մտածելու տեղը չէր, իր կողմից հարկաւոր էր զոհողութիւն, բայց ինչպէս պէտք է տանէր բանը, որ երեխաները գլխի չ'ընկնէին: Որովհետեւ բոլոր գլխաւոր գործերը կատարում էր Թովին, ուստի տիկին Հարֆիլդը միշտ հոգում էր, որ մեծ որդին ամեն օր կուշտ հաց ուտէր. իսկ իրան զրկեց սկզբում նախաճաշիկից, ապա ճաշից, և զոհ էր լինում միայն չափաւոր ընթրիքով: Մօր այդպիսի անձնուիրութեան մասին երեխաները շատ ուշ իմացան, որովհետեւ նա զգուշութեամբ ծածկում էր նրանցից գաղտնիքը: Բայց Աստուած վարձատրեց նրան այդ անձնուիրութեան համար: Հունձը այդ տարի անասելի առատ էր, այնպէս որ որբացած ընտանիքն ամբողջ աշունը և ձմեռը անցկացրեց ոչ միայն առանց կարօտութեան, այլ և լիութեան մէջ: 1835 թւին գարնանը նոր աշխատանքի դուռ բացուեցաւ մօր և որդու համար: Նրանց ագարակի շրջակայքում մի հարուստ գաղթական ընտանիք բնակութիւն հաս-



տատեց, նրանք միշտ կար ու կարկատան էին տալիս տիկին Հարֆիլդին կամ որեւէ տնային լանձնարարութիւն Թոմին:

Էլ ոչ մի պակասութիւն չը կար նրանց տանը, մինչև անգամ աւելորդ փող էլ էր մնում: Փոքրիկ Ջէմին զուգուել էր իրան համար լատուկ կարել տուած կօշիկներով, որ անասելի ուրախութիւն էր պատճառել երեքամեայ տղային, որ պանդխտում էր Օգիօի ափերում: Տեսնելու բան էր՝ թէ ինչ հիացման մէջ էր Ջէմսը, երբ թափառական կօշիկարը տուաւ նրան այդ մի զուգ բաւականին կոշտկար կօշիկը: Ջէմս Հարֆիլդը՝ երեսուն տարուց յետոյ նախագահ դառնալով Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներին, խոստովանել է իր բարեկամներին, որ այդ առաջին կօշիկները նրան աւելի ուրախացրին, քան թէ նախագահ ընտրուիլը: Չնչին բան էր մի թէ. նա կարող էր ձմեռը վազվզել ձիւնի վրայով, չը վախենալով ցրտից, իսկ աշնանը և գարնանը ման գալ ցեխերում: Թոմին էլ իր կարգին, ուրախութիւնից խելքը կորցրել էր, հրճվում էր, որ սիրելի եղբայրիկը իր աշխատանքի արդիւնքով ոտաբոբիկ չէ մնացել:



### III

Լուր հասաւ «փայտաշէն խրճիթի» բնակիչներին, որ մօտակալ գիւղում դպրոց է բացվում:

— Մայրիկ, պէտք է Ջէմին ուսումնարան գնայ, ասաց Թոմին:

— Այո, Ջէմին անպատճառ կը գնայ դպրոց, պատասխանեց մայրը և մի ուրախ ժպիտ փայլեց նրա երեսի վրայ, երբ լսեց պստիկ տղայի անունը, որ տակաւին չորս տարեկան չը կար: Բայց ես կը ցանկալի, որ դու էլ այնտեղ գնայիր, Թոմի, յարեց մայրը:

— Վատ չէր լինիլ, պատասխանեց երեխան, բայց ո՞վ այնուհետև մեր գետնախնձորը կը քանդէ, ցորենը դաշտից կը հաւաքէ, գարին կը ցանէ, եթէ ես ուսումնարան մտնեմ: Այ, լաւ է, որ քույրս ու Ջէմին գնան ուսում առնեն, իսկ ես իմ աշխատանքով կը կերակրեմ և կը հագցնեմ մեր ընտանիքը:

Թոմին այնպիսի մի զգացմունքով արտասանեց վերջին խօսքերը, որ կարծես նրա համար ուրիշ զուարճութիւն չը կար աշխարհիս մէջ, բացի ինքնուրոյն կերպով տնային գործերի վարելը իրանց փոքրիկ ընտանիքում:

Նրա խօսքերը մայրը լսելով, չէր կարող ծածկել իր պարծանքը, որ իր անդրանիկն այնպէս անշահասէր և մեծահոգի երեխայ էր:

— Ախ, որչափ ուրախ եմ Ջէմսի համար, ասաց Թոմին. և այդ խօսքով նա յայտնեց իր անհուն սէրը դէպի փոքրիկ եղբայրը:

Այնուհետև սկսուեցաւ պատրաստութիւն տեսները երեխաներին ուսումնարան ուղարկելու:



Քանի որ Հարֆելդի ընտանիքը գեռ չէր փոխադրուել Օրանք գետի ափերը Օգիօի գաւառը, Թոմին ու երկու քույրերը գնում էին դպրոց, ուրեմն այդ գործը նրանց ծանօթ էր, իսկ Ջէմիի համար այս նորութիւն էր. նա ձեռքը թէւ ամենեւին գիրք չէր սուել, բայց գեղեցիկ պատմում էր Կայէնի և Սրէլի, Յովսէփի ու Յակովբի և մսուրի մէջ ծնած Մանուկի և ուրիշ շատերի մասին:

Դպրոց գնալու նախնիքաց օրը Թոմին ասում էր. — Ջէմին չի կարող ոտով մինչև կէս ճանապարհն էլ է գնալ, նա կը լողնի . . .

— Ես չեմ թողնիլ, ասաց մեծ քույրը, Ջէմին չի լողնիլ:

— Ուրեմն ինչպէս կանես, հարցրեց Թոմին:

— Կը տեսնես ինչ կանեմ, պատասխանեց քույրը քաշուելով:

Եղբայրը նրա երեսից հասկացաւ, թէ նա մի բան էր դրել մտքումը:

— Լաւ, ասա տեսնենք, ինչպէս ես անելու, ստիպում էր Թոմին:

— Կը շալակեմ Ջէմիին և կը տանեմ մինչև դըպրոց, ասաց աղջիկը ծիծաղելով, որի համար մի չնչին բան էր իր անձը տուածել, միայն թէ չը լողնէին մոնկիկ-եղբօր ստիկները:

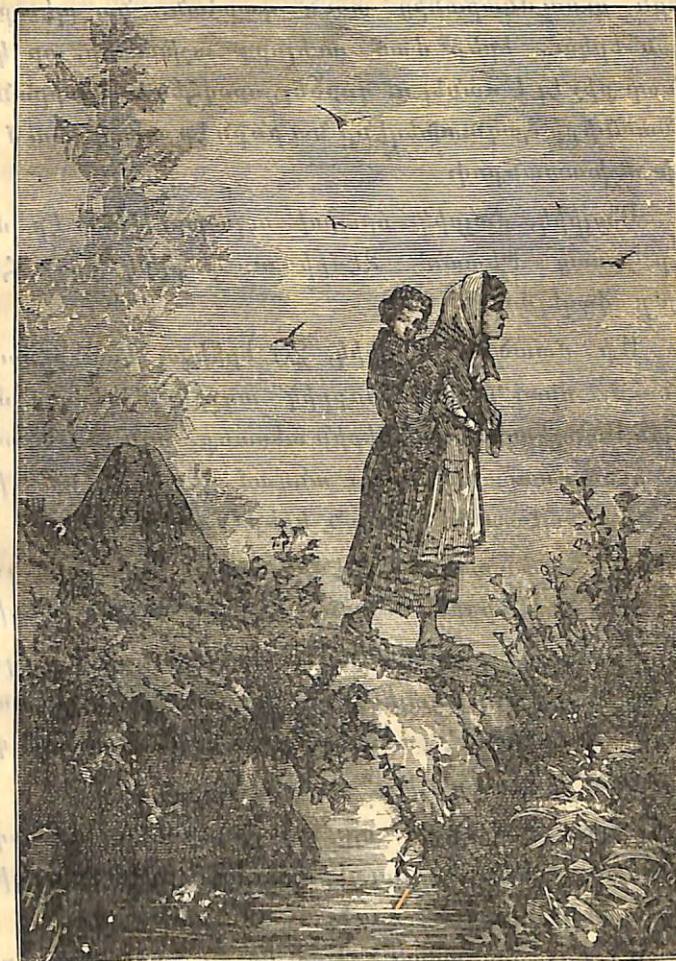
— Ձէ որ նա ծանր է, ուժաթափ կը լինիս և կը հիւանդանաս:

— Ես սուելի ծանր բաներ եմ տարել ու չեմ նեղացել, ասաց Խետան հանգիստ կերպով:

Խետան յաջորդ օրը առաւօտեան շալակեց եղբօրը և իր կրտսեր քրոջ հետ գնաց ուսումնարան:

Ջէմին ուրախութիւնից խելքը կոլցրել էր այդ-

տեսակ ճանապարհորդութեան պատճառով, նրան նայելով բոլոր ընտանիքն էլ ուրախացաւ: Բայց այդ նշանաւոր առաւօտեան ամենից բաղտաւորը Թոմին էր, որ



Խետան տանում է Ջէմիին ուսումնարան:

ճանապարհ ձգելով եղբօրն ու քույրերին, աւելի եռանդով սկսեց աշխատել իր գաշտային պարապմունքներով:



#### IV

Տիկին Հարֆիլդը ճախարակ էր մանում, երբ երեխաներն ուսումնարանից տուն դարձան. նա պետք է օրական երկու, երեք ժամ աւելորդ աշխատէր, որ կարողանար քիչ էլ է մանել ու գործել, որովհետեւ թէ իրան և թէ ընտանիքի հագուստեղէնը նա ինքն էր պատրաստում իր ձեռքի աշխատանքով:

— Մայրիկ, մայրիկ, սրպիսի ուրախութիւն էր մեզ համար, ասաց Խետան՝ Ջէմիի ու փոքրիկ քրոջ հետ խրճիթը վազելով:

— Մի մտածիր, մայրիկ, 20 երեխայ կար ուսումնարանում, վրայ բերաւ փոքրիկ աղջիկը: Այնտեղ մեր հարեան Սանդերսի երեխաներին տեսանք, այն ինչ նրանց տունը ուսումնարանից երկու անգամ հեռու է քան թէ մերը: Նոքա պէտք է օրական երեք մղոն գնան...

— Դէ, ասա, տեսնեմ, Ջէմին ուսումնարանում լաւ պահեց իրան, հարցրեց մայրը, երբ աղջկերքը լռեցին:

— Շատ լաւ, բացականչեց Խետան, ինչպէս էլ լաւ գիտէ այբբէնը: Երեւակայիք, երբ նա Բ տառին հասաւ, յանկարծ հարցնում է ուսուցչին. «Դուք սրտեղից գիտէք որ սա Բ է. կարելի է սա Բ չէ»:

— Խելքս չէ կտրում, որ դա այդ ասէր, ծիծաղելով նկատեց Թոմին, ես կուզէի իմանալ թէ ուսուցիչն ինչ պատասխան տուեց սրան:

— Այ ինչ, նա ասաց. «Երբ ես էլ քեզ պէս փոքր էի ու գնացի ուսումնարան, այնտեղ ինձ սովորեցրին, որ այդ տառը Բ է»:

Թոմին խտտեց փոքրիկ եղբօրն ու սկսեց վեր վեր թռցնել. փոքրիկին այդ բանը շատ գիւր եկաւ և երկուսն էլ սկսեցին քրքշալ: Յետոյ աշխույժ Ջէմին սկսեց

պատմել, իրան կարողացածին չափ ի հարկէ, թէ Խետայի մէջքի վրայ նստած գնալը ինչպէս լաւ էր, թէ ինչպէս հաւան կացաւ ուսումնարանին, թէ ինչպէս կամեցաւ մի փոքրիկ աշակերտի հետ ծանօթանալ՝ որի համար տեղից վեր թռաւ, որ վազէ նրա մօտ, բայց ուսուցիչը ձեռքից բռնելով լեւ տարաւ իրա տեղը և ասաց, որ դաստան մէջ պէտք է հանգարտ նստել և ոչ թէ վազվզել:

Փոքրիկ Ջէմսին սիրեցին միանգամից թէ աշակերտները և թէ ուսուցիչը: Նրա սրամիտ, երբեմն իսկ կծու հարցերի ու պատասխանների վրայ ամբողջ դասատունը ծիծաղեց թուլանում էր:

Մէկ անգամ աւագ աշակերտներից մինը, Ջէմիին նստեցնելով սեղանի վրայ՝ առաջարկեց, որ նա ուսուցչի դերը կատարէ:

— Դու, Ջէմի, հարցմունք արա՛ մեզ, իսկ մենք խմբովին քեզ կը պատասխանենք: Միայն նայիր, որ դժուար բաներ չը հարցնես, թէ չէ կը կտրուենք:

Փոքրիկ Ջէմիի աչքերը բերկրութիւնից կրակ կը տեցին:

— Տեղներդ, բարձր կոչեց նա:

Երեխաները ցրուեցան դասատան մէջ ու ամեն մարդ իրա տեղը նստեց:

— Ասացէք, տապանն ո՞վ շինեց:

— Նոյը, ձայն տուին մի քանիսը:

— Ո՞վ հրամայեց Նոյին, որ տապան շինի:

— Աստուած, խմբովին պատասխանեցին երեխաները:

— Ինչո՞ւ համար:

Ամենքն էլ լռեցին ու սկսեցին միմեանց երեսին նայել:



— Որպէս զի Նոյին և նրա ընտանիքին փրկէ ջրհեղեղից, ծանրաբարոյ կերպով բացատրեց չորս տարեկան ուսուցիչը:

— Ամենքից շատ ապրողը ո՞վ էր, նորից հարց տուեց նա:

— Մաթոսաղան, հինգ հոգի պատասխանեցին:

— Քանի տարի նա ապրեց:

Կրկին լռեցին ամենքը:

— Ինչ հարիւր վաթսուո՞ւն ինչ տարի, փառաւորապէս պատասխանեց Ջէմին:

Այսպիսով չորս տարեկան երեխան կէս ժամի չափ հարցաքննելով իրանից մեծերին, նա և ամեն մի դժուար հարցի պատասխանն էլ կարողացաւ տալ: Ջարմանալի լիշոթիւն ունէր. բերան էր անում անուններ, թւեր, դիպուածներ, անցքեր և այն զարմանալի արագութեամբ ու ճշտութեամբ: Շատ անգամ դառնալով տուն՝ մօրը անգիր կրկնում էր աւագ աշակերտների դասից ամբողջ հատուածներ, այն էլ մի անգամ միայն լսելով: Նորա դիտողութիւնից ոչ մի բան չէր խուսափում. նա ուզած մէկին ներկայացնում էր՝ նրա ձայնը հանելով, նրա ձևերը բանացնելով, մինչև անգամ բաւականին յաջողակութեամբ նոյն իսկ երեսի գծագրութիւնը փոփոխելով: Նրա մօտ խօսել չէր կարելի, իսկոյն նկատում էր մարդու լաւ ու վատ կողմերը, և այդ քննողական ընդունակութեան շնորհով էր որ՝ չը նայելով իր տարիքին, ամեն բան ճիշդ քննադատելու ձիրքը զարգանում էր նրա մէջ:

Օգիտի ուսումնարանը այնպէս լաւաջողիմութիւն էր անում, որ ծնողները վճռեցին միայն երեք շաբաթ հանգիստ տալ երեխաներին, իսկ գեկտեմբերից կրկին ուղարկել ուսումնարան: Տիկին Հարֆիլդը մտածեց, որ սաստիկ ցրտերի միջոցին չի կարելի թողնել, որ Ջէմին

ուսումնարան գնայ, մանաւանդ որ Խետան դեռ էլի շաւակած էր տանում բերում երեխային: Տիկին Հարֆիլդը առաջարկեց Թոմին, որ կովերին խնամելը քոյրերին, լանձնի, իսկ ինքը պարապ ժամերին լաճախէ ուսումնարան, որ գիտեցածն էլ չը մոռանայ:

Բայց Թոմին լսել անգամ չէր կամենում, որ իրան համար պէտք է քոյրերը զրկուէին ուսանելուց:

— Ես, մայրիկ, տանը կը սովորեմ, յայտնեց նա: Եթէ ձմեռը ձիւնի շեղջերը մեզ չեն ստիպի ձիւն դէն տալ, ես ժամակակ կը գտնեմ — կովերին էլ նայելու, փայտ էլ կտրելու, և էլ կարգալու: Ջէմին չը պէտք է թողնել որ ուսումնարան գնայ. ես ինքս կը պարապեմ նրա հետ:

Մայրը շատ գոհ մնաց այդպիսի վճռով և ինքը ձեռք առաւ երկու որդկերանց ուսում տալը:

Ձմեռուայ երկար գիշերներին Հարֆիլդի ընտանիքի ապրուստը լաւ էր: Հէնց որ մայր ու որդիք իրանց տնային պարապմունքը վերջացնում էին թէ չէ, նստում էին վառարանի մօտ կրակի առաջ, որովհետև նրանց համար ճրագ կամ լամպար ասած բանը անասելի շուայլութիւն էր համարվում: Մայրն ու աղջկերքը աշխատում էին, իսկ Թոմին կարգում էր բարձր ձայնով, կամ թէ չէ խօսակցում էին լրջօրէն, կամ հանաք անում, որից երեխաների ուրախ ծիծաղը լաճախ թնդեցնում էր խրճիթը:

Բայց ամենից շատ այդպիսի երեկոները երեխաների կարգացնելուն էր նուիրվում: Բուքը ղօղանջում էր անտառում, ձիւնը վրայ տալի, ծառերը ձայն էին հանում. իսկ «փայտաշէն խրճիթում» հոլանդական վառարանի մէջ բորբոքվում էր փայլուն բոցն ու ախորժելի տաքութիւն սրբառում տան ամեն մի անկիւն, և գերանների արանքներից անցնելով տաքացնում էր նոյնպէս վերնաթիւղը, ուր



Թոմին ու Ջէմին էին քնում:

Փոքրիկ Հարֆիլդի համար այդ ձմեռը լիշատակի արժանի էր, գարնան մօտ նա վանկով լաւ կարգում էր և բաւականին կանոնաւոր էլ գրում. մայրը հարեաններէն էր ճարում մանկական գրքերը, այն էլ մեծ գծուաւ թեամբ, երբեմն էլ ուրիշն էր գրքեր ընծայում երեխային, և դրանից էլ լաւ ընծայ չէր. կարելիս գտնել: Մի անգամ Ջէմին առանց ուրիշի օգնութեան վանկերով կարգաց հետեւեալ նախադասութիւնը.

«Անձրեւը ծեծում էր տանիքին»:

— Մայրիկ, կոչեց նա համարեա զարմացած, ես ինքս էլ լսել եմ թէ ինչ էր լինում անձրեւելիս:

— Ի՞նչ էր լինում, զաւակս, հարցրեց մայրը:

— Ծեծում էր տանիքին, . . . այն, ես ինքս ձայնը լսել եմ:

— Անձրեւը ծեծում էր տանիքին . . . կրկնեց երեխան և խոր մտածմունքի մէջ ընկաւ: Առաջին անգամ նա հասկացաւ թէ բառերով կարելի է ոչ միայն պատկերացնել առարկաներ, հաղորդել մտքեր, անցքեր, այլ և ձայներ, և այս բոլորն էլ թղթի վրայ կարելի է գրել:

Այդ րոպէից երեխան սրտանց կպաւ գրքերին: Հինգամեայ Ջէմին գրեթէ չէր բաժանվում «Անգղիացի ընթերցող» անունով մանկական ամսագրից. նա ամբողջ ժամերով տանը յատակի վրայ պառկած, կամ ծառերի տակին խոտի վերայ խորասուզուած էր լինում ընթերցանութեամբ: Հէնց այս ժամանակուանից մօր մտքի մէջ ծագեց այն համոզմունքը, թէ իր փոքր որդին փառաւոր ապագայ է ունենալու, թէ և իրանց աննախանձելի դրութեանը նայելով գծուար էր այդ բանը ենթադրել, որ երբ և իցէ կարող էր այդ բանը պատահել: Միայն

մայրը կարծես նախատեսնում էր, որ այդ արագ ու վաղ զարգացող մտքի համար գործունէութեան լայն ասպարէզ է ներկայանալու:

V

Տիկին Հարֆիլդը մտածեց՝ թէ լաւ կը լինէր, որ նոր ուսումնարան բացուէր իրանց տանից մօտիկ. ուստի խորհրդակցելով դրացիների հետ, ուսումնարանի շինութեան համար տեղ առաջարկեց իր սեպհական հողի վրայ: Եւ ահա, Ջորջնէքից բաւական առաջ, Հարֆիլդի ագարակի մի ծայրին մի նոր ու գեղեցիկ տնակ երեաց այս ցուցանակագրով՝ «Մանկական ուսումնարան»:

— Այժմ, Ջէմի ջան, կարծեմ դու քո ոտով կարող ես ուսումնարան գնալ, ստում էր Թոմին փոքրիկ եղբորը, — հերիք է ինչքան Խետան քեզ համար բեռնակիր կենդանու պաշտօն կատարեց: Յուսով եմ թէ՛ դրժգոհ չես լինելու:

Երեխան ժպտալով պատասխանեց, որ ինքը շատ գոհ է: Ուսումնարանի շէնքը 20 քառակուսի ոտնաչափ տեղ ունէր բռնած, յատակն ու առաստաղը տախտակամած էր, սեղանները թէև առանց յենարանի էին, բայց նրանց վրայ կարելի էր հեշտութեամբ 25 երեխայ տեղաւորել: Այն ժամանակ Ամերիկայի գաղթականների մէջ սովորութիւն կար, որ ծխական ուսումնարանի ուսուցչին պէտք է հերթով հիւրասիրէին և «ճաշ» տային այն ընտանիքները, որոնց երեխաները ուսումնարան էին յաճախում:

Թոմի Հարֆիլդը մօր և երկու քոյրերի օգնութեամբ կարողացաւ աշնանը իր ժամանակին վերջացնել դաշտային բոլոր գործերը և ձմեռուայ համար փայտ պատրաստել, այնպէս որ ուսումնարանի բացուելուն պէս



БИБЛИОТЕКА  
ИНСТИТУТА  
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ  
Академии Наук  
СССР



նա կարող էր մի կերպ ազատ ժամանակ ունենալ ուսման գնալու:

Դեկտեմբերին եկաւ ուսուցիչը, որի ազգանունն էր Փօստեր, սա մի 20 տարեկան տղեղ, քաշուող, բայց աշխատասէր, խելացի, բարի, չափազանց ընդունակ և իր գործը ջերմ կերպով սիրող երիտասարդ էր:

Ուսուցիչը եկածին պէս տեղաւորուեց տիկին Հարֆիլդի «փայտաշէն խրճիթում», որի վերնայարկում քնում էր Թոմիի և Ջէմսի հետ: Հէնց առաջին վարկեանից փոքրիկ երեխան ուսուցչի առանձին ուշադրութիւնը գրաւեց: Փօստերն ու մանուկը շուտով բարեկամացան: Ուսումնարանի բացման օրը նրանք տանից միասին դուրս եկան և ճանապարհին գնալիս անընդհատ խօսում ու ծիծաղում էին:

— Լսիր, Ջէմսի, եթէ դու լաւ սովորես, ասաց ուսուցիչը քնքշաբար երեխայի մազերը շոյելով, երբ մեծանաս՝ «գորավար» կը դառնաս:

Ջէմսը գօրավար բառի միտքը թէև լաւ չը հասկացաւ, սակայն ենթադրեց թէ անշուշտ մի լաւ բան պէտք է լինի, որ ուսուցիչը այդ խօսքն ասելով փայփայեց իրան: Զօրավար խօսքը պինդ նստեց խոհուն մանուկի գլխում: Ուսումնարանից տուն դառնալուն պէս վազեց մօր մօտ և հարցրեց.

— Մայրիկ, ի՞նչ կը նշանակէ «գօրավար»:

— Ի՞նչիդ է պէտքը, որ դու այդ բանը իմանաս, ասաց մայրը ժպտալով:

— Ինչպէս չէ, ուսուցիչը ասում է, եթէ ես լաւ սովորեմ՝ ինձ գօրավար կընտրեն:

— Տեսնում ես, ծիծաղեց տիկին Հարֆիլդը— հիմա դու կամենում ես իմանալ արդեօք արժէ գօրավար լինել, թէ ո՛չ, այնպէս չէ՞:

— Ես ուզում եմ իմանալ թէ ինչ բան է գօրավար, պնդում էր Ջէմսին:

— Ինչպէս տեսնում եմ քո ձեռքից չի կա ելի ազատուել. դէ լսիր, ես քեզ կը պատմեմ պապիդ մասին, որը կուուելիս է եղել Ամերիկայի գաղթականների ազատութեան համար մի նշանաւոր զօրավարի հրամանատարութեան տակ: Ձեր պապերը ազգով անգղիացի էին, նրանցից մինին, այն է, Եդուարդ Հարֆիլդին դիւր չեկան Անգղիայի կարգերը: Նա մի քանի ընկերների հետ թողեց հայրենիքն ու եկաւ Ամերիկա և բնակութիւն հաստատեց Մասաչուզետա գաւառում անտառի մէջ, ուր բնակվում էին վայրենի ցեղեր: Եդուարդը նրանցից մի փոքր կտոր հող գնեց, որի վրայ շինութիւն կառուցանելով մեծ մտերմութեամբ ապրում էր կարմրամորթների հետ: Առաջին գաղթականների օրինակին հետևեցին էլի ուրիշ դժգոհ անգլիացիներ, որոնք ովկիանոսը անցնելով գալիս բնակութիւն էին հաստատում Ամերիկայի կուսական անտառներում, առաւելապէս գետերի և լճերի ափերին: Այս բանը զայրացրեց անգղիական կառավարութեանը, որը վճռեց Մասաչուզետա գաւառի յանդուգն գաղթականների դէմ պատերազմ սկսել, որովհետև սրանք զաղտնի զրգուում էին նորեկներին չը հպատակուիլ Անգղիայի թագաւորին: Կարմիր նշանազգեստներ հագած զինուորներով լի մի քանի տասնեակ նաւեր եկան հասան Ամերիկա: Նրանք իրանց հետ բերին մեծ քանակութեամբ թնդանօթ, հրացան, գնդակ, վառօդ: «Ձեզ ամենիդ մէկ-մէկ կը կոտորենք» սպառնում էին նրանք պսնդուխտներին, բայց գաղթականները չը վախեցան, այլ հրացան վերցնելով սկսեցին բրիտանական զօրքի վրայ կրակ տալ: Այն ժամանակ և քո պապ Սողոմոն Հարֆիլդը զինուոր գրուեց ամերիկական զնդում և արիաբար կուուեց գաղթականների ազատութեան համար: Բոլոր մեր զինուորները կապոյտ էին հագած պղնձէ կոճակներով, կարմիրներից զանազանուելու համար: Գաղթականների զօրքին



առաջնորդում էին զօրավարներ. այն ժամանակուայ ամենից ականաւոր զօրավարը Գէորգ Վաշինգտօնն էր: Զօրավարների նշանագգեստները ոսկեթելով էին կարած, ոսկէ ուսնոցներ էին կրում, իսկ գլխների վրայ ոսկեթել ժապաւէնով փետրազարդ գլխարկներ: Միտդ է Վաշինգտօնի պատկերը, որ նկարած էր օրացոյցի մէջ. ահա այդպէս էին հագնուած բոլոր զօրավարները: Միայն նրանք հրացանի փոխարէն սրեր էին կախում կոխքերից և միշտ ձիով էին շրջում զօրքերի առաջ, որ հեշտութեամի տեսնեն ամեն կողմից: Տար Աստուած որ մենք այլ ևս զօրավարների կարօտութիւն չ'ունենանք—պատերազմը սարսափելի բան է: Սակայն կարելի է զօրավար դառնալ և առանց պատերազմի, հարկաւոր է լաւ ուսում առնել և կարելի է զօրավարի կոչում ստանալ: «Անկախութեան պատերազմից» յետոյ քո պապ Սողոմոն Հարֆիլդը տեղափոխուեց Նիւ—Եօրկի նահանգը, ուր ամուսնացաւ և Աստուած նրան մի որդի պարգեւեց, որին անուանեց Թոմի: Թոմի Հարֆիլդը քո հարազատ պապն է. երբ նա էլ մեծացաւ, նոյնպէս ամուսնացաւ, որից նա մի որդի ունեցաւ և անուանեց Աբրահամ, որ է քո հայրը: Յիշիր, որ Սողոմոն Հարֆիլդը եղել է քո մեծ պապը և կռուել է Ամերիկայի պանդուխտների ազատութեան համար. Թոմի Հարֆիլդն էլ քո պապն է՝ Նիւ—Եօրկում առաջին բնակողներից մինը. նրա որդի Աբրահամը՝ քո հայրը, է Օգիօ նահանգի առաջին բնակիչը: Ուրեմն նըշանակում է քո պապերից ոչ ոք զօրավար չէ եղած, թէպէտ իրանց արժանաւորութիւններով զօրավարի հաւասար էին: Եթէ ժամանակով դու զօրավար դառնաս, այնպիսի պատուի կը հասնես, որին չի հասել քո պապերից և ոչ մինը այս երկու հարիւր յիսուն տարուայ ընթացքում:

Տէ՛ր Աստուած, ինչպէս զարմացաւ Ջէմին՝ երբ լսեց

մօր պատմութիւնը, նա չէր էլ երեւակայում, որ գոյութիւն ունին ուրիշ երկիրներ, ուրիշ աշխարհ, քան այն անտառները, որոնք շրջապատում են իրանց «փայտաշէն խրճիթը»: Եւ յանկարծ, մայրը յայտնում է, որ Հարֆիլդեանք ծովի այն երեսից, մի ինչ որ Անգլիայից են եկել, որ նրանք յայտնի մարդիկ են եղել և թէ նրանք փոքր դեր չեն խաղացել Ամերիկայի առաջին պանդուխտների պատմութեան մէջ:

Այդ օրից իր հայրական «փայտաշէն խրճիթը» առանձին նշանակութիւն ստացաւ Ջէմիի աչքում. և շատ, հազար մի նոր մտքեր յղացան քանքարաւոր մանուկի գլխում:

Փոխադարձ սէրը նրա և ուսումնարանի ուսուցչի մէջ ամրանում էր աւելի ու աւելի. Ծօստերը համոզուած էր, որ փոքրիկ Հարֆիլդի մէջ ապագայում մեծ մարդ դառնալու նշույլը կայ: Բայց մի անգամ այնպէս բան պատահեց, որ մանուկը շփոթեցրեց դաստիարակին: Իր ուսումնարանում հաստատուելու երկրորդ օրը այս տեսակ կանոն սահմանեց.

«Աշակերտները երբէք դասերը չեն սերտիլ, եթէ սկսեն նայել իրանց չորս կողմը, ուստի խստիւ պատուիրվում է նայել միայն գրքերին, երբ նստած կը լինին դասարանում»:

Բոլոր երեխաների, մանաւանդ Ջէմիի համար անտանելի ծանր էր այդ նոր կանոն մտցնելը: Գրեթէ բոլորը՝ ինչ որ փոքրիկ Հարֆիլդը գիտէր, ձեռք էր բերել իր դիտողութեան օգնութեամբ, նրա համար իր երկու աչքը և երկու ականջն աւելի նշանակութիւն ունէին քան թէ տասը գիրք. որտեղից ուրեմն կարելի էր խելք սովորել, եթէ հանդարտ նստէր մի քանի ժամ առանց լեռնաբան նստարանի վրայ և ցցի պէս տնկուած աչքը գրքից չը հեռացնէր, քանի որ տղան ծնած օրից հինգ բոլոր



անգամ հանդարտ մի տեղ նստած չէր: Բայց և այնպէս նա ինքն իրան խօսք տուեց անպայման հնազանդուիլ իր նոր բարեկամի կարգադրութեանը: «Դէ՛ թէ որ զօրավար դառնալ ես ուզում, դատում էր ինքն իրան մանուկը, պիտի վարժուիս մեծերին լսել»: Բայց բանը այդ չէ. թէև Ձէմին ուրախ էր հնազանդուելու, միայն ինչ արած որ աչքերը չէին հնազանդվում, այլ շարունակ այս ու այն կողմն էին նայում:

— Ձէմս Հարֆիլդ, — կոչեց ուրախ դէմքով ուսուցիչը, միթէ արդէն այդպէս շուտ մոռացաք դասարանական կանոնը:

— Մոռացայ, պատասխանեց խոնարհութեամբ մանուկը և աչքերը գրքի վրայ ձգեց. բայց ոչ երկար միջոց. ընկերներից մէկի հարցմունքին պատասխանելով՝ նա էլի աչքերը բարձրացրեց:

— Ձէմս, էլի մոռացաք կանոնը, կոչեց կրկին ուսուցիչը, շատ թույլ լիշողութիւն ունիք...

Երեխան ղբնուեց և լուռ սկսեց գրքի վրայ նայել: Թէև նա ամենայն կերպ պատրաստ էր հնազանդուիլ, բայց իր աշխոյժ աչքերին չէր կարողանում բան հասկացնել: Ամբողջ երկու շաբաթ փոստերը հանգստութիւն չը տուեց Ձէմս Հարֆիլդին և ամեն վայրկեան հետևում էր նրան դասարանում, լիչեցնելով ատելի կանոնը: Փափագելով հաճելի գտնուիլ բարեկամին և դաստիարակին, մանուկը բոլոր իր ուշադրութիւնը կենդրոնացրեց միայն աչքերի վրայ, դրա համար էլ լաւ չէր լսում թէ ինչ էին դաս տալի, ուստի և սկսեց վատ պատասխանել դասերը: Ուսուցիչը, պատրաստուելով դրացի ագարակատիրոջ մօտ տեղափոխուելու «ճաշի» համար, Ձէմսի ներկայութեամբ, նրա մօր հետ սկսեց հետևեալ խօսակցութիւնը.

— Տիկին Հարֆիլդ, ես չէի կամենալ ձեզ վրդովել...

Ձէմսը շատ պատուական երեխայ է, բայց ես պէտք է ձեզ հաղորդեմ...

— Ասացէք ուղղակի, բանն ի՞նչումն է, — անհամբերութեամբ նկատեց տիկին Հարֆիլդը, սակաւ ինչ յուզուած փոստերի պերճ ձևից:

— Ձէմսը բոլորովին այն չէ, ինչ որ ես էի սպասում, — անմատահար արտասանեց ուսուցիչը:

— Ի՞նչ է նշանակում այդ. դուք ինչ զարմացնում էք:

— Նա դասատանը երբէք հանգիստ չէ նստում, դասերը վատ է սովորում: Ես չեմ հաւատում, որ նա ժամանակով պիտանի մարդ դառնայ:

— Օհ, Ձէմս, արտաբերեց բոլոր հոգով խռովուած տիկին Հարֆիլդը: Ուրիշ ոչինչ նա չ'աւելացրեց, բայց այդ բացականչելը բաւական էր, որ բոլորովին յուսահատութեան մէջ ձգէր խեղճ երեխային, որը մօր մօտ կանգնած լսում էր բոլոր խօսակցութիւնը:

Նա գլուխը կպցնելով մօր ծնկներին հեկեկալով կրկնում էր անդադար՝

— Մայրի՛կ, ես խելօք կը լինիմ, ես ուզում եմ խելօք տղայ լինել...

— Կարելի է նա հանդարտ չէ նստում դասատանը, շարունակեց մայրը իր հարցմունքը ուսուցչին. պէտք է ձեզ ասեմ, որ նա խաղաղ նստել չէ կարող. այդպէս է նրա բնավորութիւնը...

— Ես հանդարտ կը նստեմ, — գոչեց Ձէմսը, արտասուելից աչքերով ու մի քանի անգամ կրկնելով միևնույն խօսքերը:

— Նա դասերը միշտ լաւ էր սիրտում, միշտ, հաստատում էր նրա խօսքը մայրը, աւելի յուզուելով:

— Մայրի՛կ, այժմ ես լաւ կը պատասխանեմ դասերս, գոռալով ասաց Ձէմին, արտասուքը կուլ տալով:

— Ես հաւատում եմ, պնդեց մայրը: Մի քանի



երեխաների երբեմն խլուժիւն է պատահում, կարելի է նրան էլ է պատահել, դարձաւ նա դէպի ուսուցիչը. բայց ես յոյս ունիմ, որ այդ շուտով կանցնի:

— Ի հարկէ, ի հարկէ, — ասաց վարժապետը, սղալելով մանուկի մազերը: Նա խիստ վախեցաւ և սիրտը շարժուեց երեխայի արտասուքից և աղաղակից: Հերիք լաս, հանգստացիր, ես չեմ բարկանում քեզ վրայ, շուտ հաշտուի՜նք և մոռանանք անցեալը:

Անփորձ ուսուցիչը միայն այժմ հասկացաւ իր սըխալը և անյապաղ փոխեց դպրոցական անտեղի կանոնը: Ձէմսին թոյլատրուեց նստել դասարանում ինչպէս իր կամքն է ուզում և նայել ուր և կամենայ: Հետեւանքը հիանալի բան դուրս եկաւ: Անսովոր երեխայի գննողականութեանը արձակ ընթացք շնորհուեցաւ, նրան ոչ մի բանում չէին ճնշում, շուտով նա եղաւ ուսումնարանի զարդը: Մայրը մի քանի օր չէր տեսել ուսուցչին. երբ նրանք կրկին հանդիպեցին, փոստերը շտապեց հաղորդել նրան, որ Ձէմսին այժմ չի կարելի ճանաչել. ճշմարիտ է, նա դարձեալ դասատւում անդադար վեր է թուշում, անցնում է մէկ նստարանից միւսը, շարժվում է, նայում է ամեն կողմ, սակայն շատ լաւ է սովորում:

— Յիշեցէք լիմ խօսքը, ասաց ուսուցիչը, որ ձեր որդուց նշանաւոր մարդ պիտի դուրս գայ: Նրա վրայ շատ բան կը խօսեն:

— Ես այդ բանին հաւատացած եմ, ասաց համեստութեամբ տիկին Հարֆիլդը՝ արտայայտելով նրանով իր բոլոր ծնողական խանդավառութանը դէպի Ձէմսը: Մանուկի չափազանց աշխույժ և շարժուն բնաւորութիւնը յաճախ բարկացնում էր երէց եղբօրը՝ Թոմին: Նրանք երկուսը միասին մէկ մահճակալի վրայ էին քնում գիշերները. Ձէմսը այնքան էր պարան—պարան անում, ծուլ—ծուլ լինում, որ նրա պաստառը և վերմակը ընկ-

նում էին յատակի վրայ, որի համար Թոմին անդադար արթնանաւում էր: Շատ անգամ պատահում էր, որ Ձէմսը ամեն ինչ ձգելով վերայից, մրսում էր և քնի մէջ կանչում: — «Թոմի, ծածկիր ինձ»: . . .

Մեծ եղբայրն էլ ստիպուած վեր էր կենում անկողնից և խնամքով ծածկում փոքրիկ չարածիին: Չարմանալու չէ, որ Ձէմսը այնպէս վարժուել էր եղբօր հոգատարութեանը՝ որ տակաւին 25 տարուց յետոյ երբ նա զօրավար էր, ինչպէս պատմում են ականատեսները, դեռ չէր մոռացել այդ մանկական սովորութիւնը: Մի անգամ գիշերը՝ արիւնահեղ ճակատամարտից յետոյ, Ձէմս Հարֆիլդը պառկեց քնելու մերկ գետնի վրայ իր ընկերների հետ. նա այնքան շարժուել էր, որ բաց էր եղել, մրսելով քնի մէջ կոչեց, ինչպէս երեխայական օրերում.

— Թոմի, ծածկիր ինձ:

Սպաներից մինը շտապեց վրան վերմակ ձգեց, բայց անզգուշութիւնից արթնացրեց նրան: Երբ նրան բացատրեցին թէ բանն ինչու՞մ է, նա երեսը շուռ տուեց, և սկսեց հեկեկալ, հեկեկալ ինչպէս մի մանուկ. նա լիջեց «փայտաշէն խրճիթը» Օգիո գաւառում, իր ննջարանը վերնախարկում, իր բարի եղբայր Թոմին և վերջապէս փոստեր ուսուցչին, որ մի անգամ տարակուսեց Ձէմի պիտանի մարդ դառնալուն:

Ոչ միայն ազգականները, այլ և բոլոր դպրոցական ընկերները Ձէմս Հարֆիլդի մէջ ոչ թէ հոգի այլ մի առանձին բան էին տեսնում, որ այնպէս գրաւում էր ամենքին դէպ ինքը: Նա ազահութեամբ կարգում էր ձեռքն ընկած ամեն մի գիրք, սովորում էր փառաւոր կերպով և արդէն 6 տարեկան հասակում քաջ օգնական էր Թոմի եղբօրը տնային գործերում:

Հարֆիլդի և Բոյտօնի երեխաները իրանց համար ժողովատեղիի պէս մի բան էին սարքել «ընթերցա-



նութեան մրցում» անունով, ուր ձմեռուայ գիշերները, կատարելագործվում էին բարձրաձայն ընթերցանութեան մէջ: Ջէմսը այդ բանումն էլ բոլոր երեխաներից գերազանցեց, նրանց միաձայն վկայութեամբ կարդում էր նա վարպետութեամբ: Առհասարակ ինչ բանի որ կաշում էր՝ միշտ ամեն բանի մէջ առաջինն էր լինում:

## V

Երբ Ջէմին ութ տարեկան եղաւ, նա իր վրայ առաւ Հանդի բոլոր ծանր աշխատութիւնները, որովհետեւ Թոմին շատ անգամ մէկ, երկու շաբաթով շրջականերում բանուորութեան էր գնում, որից մեծ շահ էր ստանում. գիւղատնտեսութիւնը մնում էր Ջէմսի ձեռքում, որարդէն կարողանում էր փայտ կտրել, կովերը կթել, կասել ցորենը, տնկել և ցանել զանազան բանջարեղէններ:

— Ջէմս, ասաց մէկ տնգամ տիկին Հարֆելդը, դու ութ տարեկան ես, իսկ Թոմին տասնեոթը: Երբ մեռաւ քո Հայրը, եղբայրդ դեռ տասնմէկ տարեկան թէեւ չը կար, բայց և այնպէս նա Հօրդ տեղը բռնեց դաստակերտում: Պատրաստուիր, որ դու էլ մեծ եղբօրդ փոխանակես. երբնա շուտով բոլորովին Հասակն առած կը լինի և կերթայ օտարութեան մէջ իր ապագայի ապահովութեան Համար միջոցներ ձեռք բերելու, դու կը մնաս տան կատարեալ տէրը:

— Ինչ կը լինի որ, մայրիկ, ես պատրաստ եմ, պատասխանեց Ջէմսը. այն ժամանակ իմ տասնմէկ տարիս լրացած կը լինի և ես լաւ տեղեակ կը լինիմ գիւղատնտեսութեանը:

— Յոյս ունիմ թէ դու իր ժամանակին կընտրես

քեզ Համար աւելի Հասուն գործ, քան Հողագործութիւնը, նկատեց մայրը:

— Միթէ երկրագործութիւնից լաւ բան կարող է լինել, կոչեց Ջէմսը:

— Բայց դու չէիր կամենալ քարոզիչ կամ ուսուցիչ դառնալ:

— Երբ ես Հասակս առած կը լինիմ, ինչու չէ:

— Ինչու յետաձգել. տասնութ տարեկան դառնալուդ պէս դու կարող ես ծխական դպրոցի ուսուցիչ լինել:

— Այդպէս վաղ, զարմացած Հարցրեց Ջէմսը:

— Ես ճանաչում եմ շատ երիտասարդներ, որոնք այդ Հասակում ուսուցիչ են դառել, ասաց մայրը: Բայց ի Հարկէ մեր այժմեան վիճակում գլխաւոր բանը Հողագործութիւնն է, որով միայն կարող ենք ճարել մեր Հացը:

— Ի Հարկէ, ի Հարկէ, ոտ ու ձեռք էլաւ Ջէմսը, և տեսնելով կովերի կիթ գալը վազեց դէպի նրանց:

Շատ եռանդ և կամքի ոյժ ունէր այդ տաղանդաւոր երեխան: Նրա Համար «չեմ կարող, իմ բանը չէ» բառերը գոյութիւն չ'ունէին: Նրա Հաստատամտութիւնը երբեմն իսկ Հասնում էր մինչև յամառութեան:

Մի անգամ Էդվին անունով մի տղայի Հետ գընաց մարազը Հաւերի ձու ժողովելու Համար: Էդվինը մի այլանդակ փոքրիկ ձու գտաւ:

— Կուգես ես այդ ամբողջովին կուլ տամ, ասաց Ջէմսը:

— Օհօ, սա էլ բան ասաց, բացականչեց Էդվինը. ձուն թէպէտ փոքր է, բայց պիւժմդ կը մնայ:

— Չի մնայ, և այդ ասելով ձուն կոխեց բերանը:

Ընկերը ծիծաղեց:

— Տես, կեղևով կուլ տուր մի անգամից, ապա թէ ոչ կը խեղդուես, կոչեց նա:



Ջէմսը պինդ սեղմեց շրթունքները, բայց ինչպէս եղաւ, չըխկացրեց ատամները, ձուռն ջարդուեց և դեղնուցն ու սպիտակուցը թափուեց չարածճի կոկորդուս, երեսը կարմրեց աչքերը դուրս դառան:

Եղվինը աղաղակեց ի նշան յաղթութեան, երևակայելով որ Ջէմսը մեռնում է: Իսկ նա վազեց տուն մի կտոր հաց առաւ բերանը ծամեց ու կուլ տուեց ձուր հետ:

— Կերայ, կոչեց նա յաղթական ձայնով:

Եղվինը ծիծաղից թուլացաւ: Քառասուն տարուց լետոյ երկու բարեկամները առանց ծիծաղի չէին կարող լիջել Հարֆիլդի այդ արածը: Երբ մայրը իմացաւ այդ բանի մասին՝ ժպտաց և ասաց. «Այդպէս էլ չարածճի»... Նա գոհ մնաց, որ որդին կարողացաւ իր ասածն անելու, որովհետեւ նրա գլխաւոր հոգսն այն էր՝ որ երեսայի մէջ զարգացածն է հաստատակամութիւն նոյն իսկ մանր բաներում: Շատ անգամ ասում էր Ջէմսին և միւսներին. «Ջանացէք հասնել այն բանին ձեր կեանքի մէջ, որ ձեր խօսքը՝ կամենում եմ, նշանակէ կամեմ»: Ոչ մի դժուարութեան առաջ մի նահանջէք. աշխատեցէք յաղթահարել նրանց ձեր սեպհական ոյժերով. բացի Աստուծոյ օգնութիւնից ուրիշ ոչ մէկի օգնութեան երբէք մի լուսաք: և ապրեցէք այնպէս, որ ձեր խօսքն ու գործը անբաժան լինին: Երեսայութիւնից վարժուեցէք հնազանդուել մեծերին, որպէս զի ապագայում դուք էլ կարողանաք ուրիշին հնազանդեցնել»:

Ջէմս Հարֆիլդի մանկութեան ժամանակ մի դէպք էլ պատահեց, որ ցոյց է տալիս նրա բնաւորութեան յատկութիւնը և կամքի հաստատութիւնը: Նա ինն տարեկան էր. դպրոցում նստած էր իր հօրեղբոր որդու Հենրիկ Բօլտօնի հետ մի կարգում: Մի անգամ երկուսն էլ կարգից ելան, սկսեցին փսփսալ ու ծիծաղել: Ուսուցիչը՝

իմանալով որ երկու չարածճիները անպատճառ ուզում են մի բան անել, վախացրեց նրանց:

— Ջէմս և Հենրիկ՝ կոչեց նա, հաւաքեցէք ձեր զրքերը և տուն գնացէք:

Այդ հրամանը շփոթեցրեց երկու երեսաներին. նրանք իրար երես նայեցին, բայց տեղերիցը չը շարժուեցին:

— Ել միք ուշացնել. շոտ, կրկնեց ուսուցիչը, կորէք դուրս:

— Այս րոպէին կը գնամ, պատասխանեց Ջէմսը, և իսկոյն կրակ կտրած դուրս թռաւ գնաց տուն և մտիկ իսկ չ'անելով մօրը՝ կրկին վազէվազ լետ դարձաւ ընդամենը երեք չորս րոպէուայ մէջ, մտաւ դասատուն հետաքննող ինչպէս շոգիի անօթ և հանգիստ կերպով նստեց իր տեղը:

— Ջէմս Հարֆիլդ, կոչեց, իբր զայրացած ուսուցիչը, դուք չը լսեցիք միթէ, որ ես ձեզ հրամայեցի տուն գրնալ:

— Ես արդէն տանն էի, պարոն, յայտարարեց Հարֆիլդը:

— Ինչպէս, թէ տանն էիք:

— Այո, պարոն, գնացի և վերադարձայ. չէ որ դուք չը հրամայեցիք մնալ այնտեղ:

— Դէ լաւ ուրեմն մնացէք այստեղ, ասաց ժպտալով ուսուցիչը, տեսնելով որ աւելի լաւ է կատակի տեղ գնել այդ բանը:

Ջէմսը մնաց դասարանում և, ի հարկէ, իրան այնպէս պահեց, որ էլ հարկ չը կար նրան տուն ուղարկելու: Իսկ Հենրիկը՝ չը լինելով հնարագետ Ջէմսի չափ, ճիշտ կատարեց ուսուցչի հրամանը, մի քիչ մնալով դպրոցի մօտերքը գնաց տուն և այնտեղ մնաց:

Ջէմս Հարֆիլդը աչքի էր ընկնում իր հաստատ բնաւորութիւնով. նա ծիծեռնակի պէս ուրախ էր, անդադ-



րում ինչպէս ծղրիտ և պարզահոգի ինչպէս մայիսեան առաւօտ:

Մեր հերոսի 11 տարին լրացաւ, իսկ Թոմի 20-ը: Տեղական թեմական հոգաբարձութիւնը կարգադրեց, որ Օգիտում հասարակութեան հաշուով շինուի մի մեծ դպրոց, իսկ հին շէնքը ծախել Թոմի Հարֆիլդի վրայ չընչին գնով: Թոմին ու Ջէմսը իրանց հօրեղբօր որդկերանց օգնութեամբ քանդեցին դպրոցի շէնքը և բերին իրանց խրճիթն կցեցին. այդպիսով մօրը համար շինուեց առանձին, հանգիստ օթեան: Թոմին վաղուց այդ բանի մասին մտածում էր, որովհետեւ արդէն բոլոր երեխաները հասել էին և նա պատրաստվում էր գնալ օտարութեան աշխատանքի: Ուրեմն կարելի է երեւակայել թէ ինչպէս նա ուրախացաւ, երբ ուզածը կատարուեց:

## VII

— Ջէմս, այժմ դու ես մնում ագարակի կատարեալ տէրը, որովհետեւ ես ուղեւորվում եմ Միջիգան գաւառը, յայտնեց մի անգամ Թոմին իր կրտսեր եղբօրը, երբ վերադարձաւ Կլեւելանդից, ուր նա վարձով հունձ էր աւնում. ես այնտեղ ինձ համար գործ եմ գտել:

— Ինչպէս, սուր, ինչո՞ւ համար, անհամբերութիւնով ուզեց իմանալ զուարթ երեխան:

— Ես գնում եմ Միջիգան գաւառը, կրկնեց երէց եղբայրը, այնտեղ էլ աւելի յետ ընկած տեղ է, քան մեր Օրանք գետափը. ինձ վարձել են անտառը մաքրելու, և ես ամսական ստանալու եմ 12 դենար:

— Է, լաւ, միթէ քեզ ամսական այդքան փող կը տան պատասխանեց Ջէմսը:

— Քեզ ասում են, սր ամսական 12 դենար պիտի ստանամ. էլ ի՞նչ ես ուզում. գործը, ճշմարիտ է, ծանր է՝ առաւօտուանից մինչև ուշ երեկոյեան պէտք է բանեմ, բայց դրա փոխարէն մենք կարող կը լինինք մեր մօր համար քարաշէն տուն կառուցանել:

— Ահա այդ լաւ բան է. ուրախ ուրախ ասաց Ջէմսը: Մայրը թէպէտ ցաւում էր Թոմի ամբողջ կէս տարով հեռանալու վրայ, մանաւանդ որ պիտի գնար այնպիսի յետ ընկած տեղ, այնու ամենայնիւ գոհ էր որդու ջանասիրութեան համար:

— Մայրիկ, մի ցաւիր, փալփալում էին նրան երկու որդիքը. կէս տարին այնպէս շուտ կանցնի, որ իսկի չես էլ իմանալ. սակայն դու կունենաս տախտակամած իսկ տուն և ոչ փայտաշէն խրճիթ, քիչ բան է, ախր 12 տարի է որ դու այդպիսի տան մէջ չես ապրել:

— Այդ շատ լաւ կը լինի, նկատեց մայրը ժպտալով, այնպէս լաւ կը լինի, որ չեմ հաւատում թէ այդ բանը գլուխ գայ:

— Անպատճառ գլուխ կը գայ, վճռեց Թոմին:

Մօրը այնպէս էր թւում թէ յաւիտեան զրկուելու է անդրանիկ որդուց, այնքան նրա սիրտը ցաւում էր երբ միտն էր ընկնում, որ ամբողջ վեց ամիս Թոմին օտարութեան մէջ է լինելու և այդ բոլոր ժամանակը չը պիտի տեսնէ նրա սիրելի դէմքը, չէ լսելու նրա թանգագին ձայնը, որ նա պիտի զրկուի իր քաջ օգնականից և խորհրդատու ընկերոջից: Ոչ պակաս մօրից Ջէմսն էր ցաւում. երկու եղբայրներն իրար հոգու պէս էին սիրում: Թոմին պարծենում էր իր փոքրիկ Ջէմսով, իսկ Ջէմսը յարգում էր Թոմիին և հաւատում նրա ամեն մի խօսքին: Չը նայելով բաժանուելու դառնութեանը, եղբայրները զգուշութեամբ ծածկեցին իրանց զգացմունքները մօրից ու քոյրերից և ուրախ էին երևում:



մինչև անգամ և այն օրը, երբ Թոմին պիտի ճանապարհ ընկնէր դէպի Հեռու տեղ: Առանց նրան «փայտաշէն խրճիթը» կարծես դատարկ էր, բայց Հարֆիլդի ընտանիքը ցաւերով և աշխատանքով ամրապնդած չը կորցրեց իր հոգու արիութիւնը և առաջուայ պէս տանում էր իր լուծը:

Ջէմսը բոլորովին գոհ էր իր աշխատասիրութիւնից. նա վարժուել էր վաղ մանկութիւնից լըսել իր մօր բերնից թէ՛ անտառում բնակուելը չափազանց օգտակար է իրանց պէս չքաւոր մարդկանց համար: Այնտեղ չը կային ոչ գայթակղեցուցիչ բաներ, ոչ հարուստ հարեւաններ, որոնք նախանձ շարժէին, իսկ նրանց աղքատ կեցութեանը պէտք չը կար առանձին աւելորդ ծախսերի: Եւ ի՞նչ բանի պիտի ծախսէին փողը. ամեն բան տնային էր, իրանց սեպհական աշխատութիւնով ու հոգսով պատրաստած:

Զարմանալի չէ՛, որ Ջէմսը ծնելու օրից մեծ քաղաքներ, կամ թէ գիւղեր չը տեսած և չ'ունենալով հասկացողութիւն բացի իրանց անտառային կեանքից մի այլ կեանքի վրայ, իրան բոլորովին բաղտաւոր էր համարում: Սե օրերը անցել էին Հարֆիլդի տան գլխով, երբ նա դեռ փոքր էր, այժմ այլ ևս նրանք չը կային և ընտանիքը ապրում էր, կարելի է ասել, կատարեալ ուրախութեան մէջ, համեմատելով հօր մահուանից յետոյ առաջին տարիների հետ:



## VIII

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ, Թոմին գալիս է, աղաղակում էր մի առաւօտ Ջէմսը, դիմելով դէպի լուսամուտը և վեր-վեր թռչելով կանգնած տեղը. յետոյ դուռնը քամի մտածի պէս սկսեց վազել փայտաշէն խրճիթը շրջապատող այգու միջով. այդ միջոցին տիկին Հարֆիլդը աշխատում էր իր նոր սենեակում. նա բարձրացնելով գլուխը նայեց լուսամուտից. առջի բերան նրան այնպէս թուաց թէ իր փոքրիկ որդին խելքը կորցրել է, այն աստիճան նա բղաւում և ցատկոտում էր վազելիս: Վազել դէպի գուռն ու բանալը նրա համար մի րոպէի բան էր: Եւ ի՞նչ, իրաւ որ հեռուից, անտառի միջի ճանապարհով գալիս էր Թոմին. Թոմին, որին վեց ամիս շարունակ այնպէս կարօտով սպասում էր ամբողջ ընտանիքը: Եղբայրներն իրար հասնելուն պէս մէկ մէկու ճտով ընկան. ապա ձեռք ձեռքի տուած գնացին դէպի տուն՝ խօսելով իրար հետ և անդադար ծիծաղելով:

— Դէհ, Թոմի մի բան ունիս, որ մայրիկի համար քարաշէն տուն կառուցանենք. Ջէմսի առաջին հարցումներից մինն այս եղաւ:

— Ի հարկ է, կայ. տուն կը կառուցանենք, իսկ խրճիթը հաւաքուն կը դարձնենք, պատասխանեց ուրախ կերպով Թոմին:

— Լաւ հաւաքուն կունենանք:

— Ուրիշ կերպ չի կարելի. լաւ տանը լաւ էլ բակի շինութիւններ են պէտք, կատակով ասաց մեծ եղբայրը:

Այդ միջոցին, տիկին Հարֆիլդը մոռանալով իր տարիքը և թէ սովորական ինքն իրան զսպելը, աղջկերանց հետ շտապ շտապ վազում էր իրանց տնակից դէպի անտառը տանող շաւիղով: Նա ուրախութիւնից չէր զգում իր քայլուածքը... Այժմ դարձեալ ամբողջ



ընտանիքը միասին էր: Խեղճ արդէն հասած աղջիկ էր 23 տարեկան, Թոմին 22: Այդ առաւօտը բախտաւոր առաւօտ էր Հարֆիլդի ընտանիքի համար...

Նրանք հայրական խրճիթը հասնելուն պէս դեռ չէին նստել մօր շուրջը մէկ էլ Թոմին հանեց գրպանից բռնով ոսկի դրամներ և թափեց մօր գոգը:

—Ա՛ռ, մայրիկ, ասաց նա յաղթական ժպիտով, ահա քեզ դրամ քարաշէն տան համար:

—Ա՛խ ինչքան ոսկի է, կոչեց Ջէմսը, հիացած նայելով անակնկալ գանձին, որ թափուեց մօր ծնկների վրայ: Նա իր կեանքումը չէր տեսել միանգամից այդչափ ոսկէ դրամներ: —Թոմի, այդ ի՞նչքան կը լինի, հարցրեց նա:

Ուղիղ 75 դենար:

—Եւ այդ բոլորը քո աշխատածն է:

—Բոլորը մինչև յետին նաքարակիտը:

—Մայրիկ, ի՞նչ ես սուս կացել, հարցնում էր մօրը անհանգիստ Ջէմսը:

Յիրաւի մայրը լուռ, ինչպէս արձան նստած էր անշարժ: Նրա ձայնը բռնուել էր գգացմունքների յորդութիւնից, բայց պահում էր արտասուքը, որ չը խանգարէ ընդհանուրի ուրախ տրամադրութիւնը: Տիկին Հարֆիլդը իրան շատ զսպեց, բայց վերջապէս երկար չը կարողացաւ համբերել, խոշոռ խոշոռ արտասուքի կաթիլներ սկսեց թափուել աչքերից իր գոգն ածած ոսկու վրայ: Ջէմին այն էր ուզում էր մի սրտանց ամուր բղաւել «ուրան», բայց մօր արտասուքը խօսքը բողազումը թողին:

—Մայրիկ, երբ ձեր նոր բնակարանը շինեմ, ես էլի պէտք է գնամ Միջիգան, որովհետև այնտեղ չափից դուրս շատ գործ կայ: Ես պէտք է գնամ բոլորը վերջացնեմ:

—Ա՛րա՛, սիրելիս, ինչպէս գիտես, ասաց արտասուքալի աչքերով ժպիտը երեսին մայրը: Տունը առանց քեզ էլ

կարող ենք գլուխ բերել. ես կը վարձեմ պարոն Թրիթին. նա այստեղի ամենալաւ հիւսն է:

—Հիանալի է, մենք միասին կը սկսենք և կը վերջացնենք բոլորը:

Ջէմսը յայտնեց, որ նա էլ կամենում է ա՛ն պ ա տ ճ ա ռ մասնակցել մօր համար շինուելիք տան գործում:

Մեծ եղբայրը յայտնեց, որ առանց Ջէմսի բանը գլուխ չի գալ. ո՞վ պէտք է պատրաստէ փոքրիկ տախտակներն ու գամէ, կիր և աւազ կրէ:

—Մենք միասին կը գնանք Կլեւելանդ զանազան բաներ գնելու, ասաց Թոմին գրկելով եղբորը:

Ի՛նչպիսի ուրախութիւն էր երեխայի համար, երբ Կլեւելանդից վերադարձին Թրիթ հիւսն ու Թոմին սկսեցին տան շինութիւնը, որի համար Ջէմսի ծառայութիւնը շատ պէտք եկաւ. վարպետը շարունակ փոքրիկ բանուորին գովում էր: Մանաւանդ խիստ ճարպիկ կերպով Ջէմսը խցում էր գերանների արանքի բացուածքը և այն աստիճան կատարելութեան հասցրեց, որ մեծ եղբոր ձեռքի տակ վարժուեց գեղեցիկ կերպով ռանդայ տալ տախտակները:

Ատախճագործութիւնը շատ դիւր եկաւ երեխային, և նա ինքն իր մէջ վճռեց վաղ թէ ուշ այդ արհեստով իր հացը հայթայթել:

Վերջապէս տունը բոլորովին աւարտուեց, ընտանիքը փոխադրուեց նոր բնակարանը: Թոմին գնաց Միջիգան, իսկ Ջէմսը գլխովին անձնատուր եղաւ տնային պարապմունքին:

—Մայրիկ, ասաց նա մի անգամ մօրը, աւելի էլ ոյժ չ'ունենալով թագցնել սրտի ծածուկ խորհուրդը, ես մտածել եմ թէ ինչ միջոցով պէտք է իմ հացս ճարեմ:

—Ի՞նչ միջոցով, հարցրեց մայրը:

—Հիւսն կը դառնամ:



—Ե՛ս խրելիս, միթէ կարող ես պարտաւել դրանով. դու տանը մինչև վիզդ խրուած ես գործերի մէջ, նըկատեց մայրը:

—Փորձի համար մի քիչ գործ կը վերցնեմ դաշտային աշխատանքից ազատ ամիսներում. կարելի է քիչմիջ էլ փող ճանկեմ. այս մասին ես կը խօսեմ վարպետ Թրիթի հետ:

Այդ խօսակցութիւնից յետոյ մի շաբաթ չէր անցել՝ Զէմսը եկաւ մօրը մօտ բոլորովին ուրախացած:

—Մայրիկ, ախր ես գործ եմ գտել վարպետ Թրիթի մօտ. նա ինձ պատուիրել է ռանդել մի ամբողջ դէզ տախտակ, ամեն մինը մի նաքարակիտի, գործի ուտարտման համար էլ ժամանակ չի նշանակել: «Ես, ասում է, տեսել եմ, ինչպէս դու տանը կարգին բանում էիր, յոյս ունիմ թէ ինձ համար էլ կաշխատես»: Հրամայել է առաւօտեան գնալ: Մի ամսից աւել ես այդ գործի ետեւից քաշ չեմ գալ, իսկ փողը գրպանս կը դնեմ: Սիրելի մայրս մի մտածի՛, չէ՞ որ այդ կը լինի իմ առաջին աշխատանքի պտուղը:

—Դեռ վաղ է քեզ համար փող աշխատելը, քաղցրութեամբ նկատեց մայրը, այնու ամենայնիւ ես ուրախ եմ, որ դու քեզ համար գործ ես գտել: Ե՞րբ պետք է գնաս:

—Եգուց առաւօտ, որքան կարելի է վաղ-վաղ:

—Հը տես, քեզ չը յոգնեցնես աւելորդ աշխատելով: Երկու—երեք ժամը շատ էլ է տախտակ ռանդելու համար:

—Ինչպէս կարելի է, ես ուզում եմ վեց ժամ անդադար ռանդել: Երկու ժամում շատ բան կանես: Վարպետ Թրիթը ով գիտէ կը ծիծաղէ վրաս ասելով. «Երևի խեղճ երեխան մօրը կարօտացել է»:

—Ես կարծում եմ վարպետ Թրիթը չի հակադակել այն բանին, որ քո հասակի երեխաներին վնաս է մինչ յոգնութիւն բանելը: Ես համոզուած եմ նոյնպէս, որ նա

այդ գործն էլ դիտմամբ է հնարել քեզ համար. հօ դու գիտես թէ ինչպէս նա քեզ սիրում է: Բայց դու, Զէմս, չափազանց ինքնասէր ես և եթէ արձակ թողնեն դու պատրաստ ես մինչև ուշաթափ լինելդ աշխատել:

—Նս էգուց կը վերադառնամ տուն երկու կամ երեք ժամից յետոյ, միայն այն էլ այն դիպուածում, երբ ձեռքս վնասած լինիմ կամ երբ հեռացնեն գործից, խիստ և վճռողաբար վերջացրեց խօսքը Զէմին:

Միւս առաւօտ, պատանի հիւսնը զարթեց մտքում հաստատ դրած, որ վարպետ Թրիթի ատախճագործի գործարանում օրական վեց ժամից պակաս չը պիտի բանէ և եթէ մայրը տեսնէր նրա խոհուն աչքերը և ամուր սեղմած շրթունքները, կը հասկանար՝ թէ Զէմսին անկարելի էր համոզել, որ խնայէ իր ոյժերը:

Վարպետ Թրիթը արդէն սպասում էր իր նոր բանւորին, որին նա հանդիպեց հետեւեալ խօսքերով. «վաղ զարթնող՝ որսի գնացող թռչնակի համար մի փոքրիկ որդն էլ մեծ բան է» և նշան արաւ ամբողջ շեղջ տախտակների վրայ, որոնք պատրաստուած էին նրա համար: Զէմսը իսկոյն վրայից ձգեց բաճկոնակը, կրծկալը և միայն շապկանց ու կոշտամագ վարտիքով մնաց: Գործի էր եկել նա բոբիկ, որովհետև կօշիկներ հագնելը Հարֆիլդի ընտանիքի համար կարելի էր միայն ձմեռ ժամանակ: Զէմսը թեւքերը լետ ծալեց, վերցրեց ռանգան



և սխեց ռանդել: Իւրաքանչիւր տախտակը 12 ոտնաչափ երկայնութիւն ունէր և մինչև նրանցից մի տասը ռանդելը՝ ով գիտէ ինչ մըտքեր էին անցնում նրա գլխում, քանի նորանոր ծրագիրներ էին յղանում նրա



ուղեղում: Քրտինքը ուրու՛ն—ուրու՛ն թափվում էր անխոնջ աշխատաւորի ճակատից, իսկ նա շարունակ ռանգում էր, առանց դադրելու: Վերջապէս արեգակը խոնարհեց դէպի անտառի ծառերի ետեւը:

—Վարպետ Թրիթ, ձայն տուեց Ջէմսը, հարիւր տախտակ պատրաստ է, խնդրեմ համարէք:

—Անկարելի բան է, եղբայրս, հարիւր տախտակը չի կարելի այդպէս շուտ պատրաստել:

—Համեցէք ստուգեցէք, իմ հաշուածովս ճիշտ հարիւր է:

—Շատ ապրիս, ուղիղ է, յայտնեց վարպետը, համրելով տախտակները: Բայց, հոգիս, դա քո հասակի բանւորի ուժից վեր է: Խորհուրդ եմ տալիս քեզ վաղը միայն դրա կէսի չափ ռանգել:

—Բայց շատ էլ յոգնած չեմ, ասաց Ջէմսը:

—Բանն նրանում չէ, որ դու հիմա չես յոգնել, կարող է լինել, որ 30 տարուց լետոյ այս օրը թանգ կը նստի քեզ համար: Ահա ինչից պէտք է վախենալ:

—Եթէ 30 տարի պէտքէ սպասենք, էլ աւելորդ էլ է խօսել յոգնածութեան մասին, ասաց ծիծաղելով Ջէմսը:

—Այո՛ այդ ճշմարիտ է, այդ այդպէս է, բայց այնուամենայնիւ մարդ իր ուժերը պիտի խնայէ, պնդում էր իր ասածը Թրիթը, հոգեպէս զմայլելով եռանդոտ մանկան վրայ: Այժմս, եղբայր, հարկաւոր է հաշիւ տեսնել. 100 տախտակի համար քեզ կը հասնի 100 կենտ. մեծ աշխատանք է այդ քեզ պէս տղայի համար. դէ՛, ստացիր փողերդ:

Այդ ասելով՝ Թրիթը համրեց 100 կենտ, որ մի դենար է անում, դարսեց գլանաձև կերպով և յանձնեց Ջէմսին, որը հպարտութիւնով դրեց բաճկոնակի գրպանում իր առաջին վաստակը:

Ուրախութիւնից իրան մոռացած թռաւ երեխան

դէպի տուն և բարձրաձայն ինքն իրան կրկնելով՝ 100 կենտ մէկ օրում, հապա փորձեմ 75 օր բանել, ինչպէս այսօր, այն ժամանակ ես վաստակած կը լինիմ այնքան որքան Թոմին կէս տարում: «Ուրաա» . . .

Ապագայի մեծ մարդը, բոբիկ, կոշտ վարտիքով, բոլորովին կարմրած աշխատելուց, համարում էր իրան այս ընդէիս ամենաբախտաւոր մարդը աշխարհիս երեսին:

—Ահա քեզ, մայրիկ, այս բոլորը քոնն է, կոչեց նա ներս վազելով և թափելով մօր գոգը պղնձէ դրամների շեղջը:

—Ինչպէս, այս բոլորը իմս է, ինչքան է, հարցրեց մայրը:

—Այստեղ իմ մի օրուայ աշխատանքս է՝ 100 կենտ:

—Դու ամբողջ մի դենար ես վաստակել:

—Այո՛, 100 տախտակ եմ ռանգել:

Մօր լեզուն կապուել էր, ինչպէս այն օրը, երբ Թոմին բերաւ նրա համար 75 դենար: Զգացումների յորձանքները խեղդում էին նրա ձայնը և նա մի բառ անգամ չէր կարողանում արտասանել: Եթէ անդրանիկ որդու հոգատարութիւնը և ուշադրութիւնը լացացրին նրան, ապա ինչ պիտի զգար նա այժմ: Գիրկը բանալով նա պինդ սեղմեց կրծքին իր սիրելի Ջէմսին և լուռ համրուրում էր նրան: Նրբ սիրտը լիքն է, էլ բառեր հարկաւոր չեն:

## IX

Ձմռան մօտ Ջէմսը խիստ յաջողութիւնով վերջացրեց իր գործը հիւսն Թրիթի մօտ և կարող էր աւելի շահաւետ պատուէրներ յանձն առնել, բայց որովհետեւ ձմեռ ժամանակ շինութիւններ կառուցանելը ամեն տեղ



դադարեց, ուստի երեխան սրտանց կպաւ դպրոցական պարապմունքներին, ջանալով որ մի օր էլ է լետ չը մնայ դասից:

Երբ գարունը եկաւ, տիկին Հարֆիլդի մօտ գալով վարպետ Թրիթը յայտնեց, որ ինքը վարձուած է նրա ազգական Բօյտօնի Համար մարագ շինելու և առաջարկում է Ջէմսին գնալ իր Հետ որպէս ընկեր վերցրած գործում: Աւելորդ է ասել՝ որ Ջէմսը ուրախութեամբ ընդունեց այդ առաջարկութիւնը, բայց մեծ եղաւ իր զարմանքը, երբ իմացաւ թէ՝ տուն կամ մարագ շինելու Համար նախ քան գործի ձեռնարկելը, պէտք է յատակագիծ նկարել իմանալ: Բայց և այնպէս Թրիթը յանձն առաւ նրան այդ բանն էլ սովորեցնել:

— Առանց յատակագծի, Հոգիս, բանուորին չի կարելի մի քայլ անել:

— Մի թէ, խորամանկ ժպիտով Հարցրեց Ջէմսը, ապա ես ինչպէս եմ կ'իթում իմ կովերը առանց յատակագծի:

— Ասենք թէ առանց յատակագծի, բայց ոչ առանց կարգ ու կանոնի, նկատեց Թրիթը: Իսկ յատակագիծը միևնոյն կարգ ու կանոնն է: Փորձիր կովերին չը կ'իթել ինչպէս Հարկն է, կամ իր ժամանակին չը կ'իթել նրան, կաթը իսկոյն կ'սկսի նուազիլ: Փորձիր արտում պէտք եղածից երկպատիկ աւել կամ պակաս ցանել՝ քան թէ որքան Հողն է պահանջում, դու ոչինչ չես ստանալ, և այդպիսով կամ Հողը ոյժից կը ձգես և նա ոչինչ չի արտադրի, կամ թէ չէ Հունձը յարգ կարտադրէ և դու կը ստանաս միայն չնչին դարման: Ամեն բանում, եղբայր, հարկաւոր է կարգ: Եթէ դու առաջուց չը պատրաստես տան յատակագիծը և Հաշիւ չ'անես թէ որչափ քեզ հարկաւոր կը լինի ատախճ, մեխ, տախտակ և այլն, այն ժանակ դու ոչ մի շինուածք չես կարող գլուխ բերել:

Մի քանի երեկոյ իրար ետեւից Թրիթը գծագրութեան և ճարտարապետութեան դասեր էր տալիս Ջէմսին և նա ուշի ուշով զբաղվում էր կերպ-կերպ շինութիւնների մակարդակներ յօրինելով:

Վերջապէս նրանք աւարտեցին մարագի շինութիւնը և Թրիթը Ջէմսին վճարեց 20 դենար, ասելով, որ նա բոլորովին բարեխղճօրէն է վաստակել այդ գումարը:

Ձմեռուայ դասերն ուսումնարանում նոյնպէս զուր չ'անցան փոքրիկ Հարֆիլդի Համար. նա այդ միջոցում բաւական զարգացաւ. սովորեց տեսակ — տեսակ տեղեկութիւններ, ուշադրութեամբ կարդալով ամեն ձեռքն ընկած դասագիրք, որ երբեմն ապուշ էր կտրեցնում նոյն իսկ իր ուսուցչին: Տանը յատակի վրայ վառարանի առաջ ամբողջ ժամեր պառկած մի քանի շաբաթ զբաղուած էր Ադամսի թուաբանութեան ընթերցանութիւնով և նրա մէջ եղած խնդիրների լուծումով: Այնպէս որ նա ամբողջ գիրքը անգիր գիտէր ծայրէ ցծայր: Բացի Ադամսի թուաբանութեան դասագրքից, Ջէմսը ունէր էլի մի ուրիշ սիրելի գիրք, այն է՝ «Ռօբինզօն Կռիւզօի արկածները». նա գլխովին չէր կարողանում լետ կենալ այդ գրքից իր ազատ ժամերում. տասն անգամ կարդացել էր և ամեն անգամ էլ ասելով մօրը թէ այդպիսի հետաքրքիր գիրք աշխարհումս չի կարող լինել:

Ընթերցանութեան միջոցներին նրա մշտական ընկերակիցն էր իր մօրաքրօջ որդի Ուիլեամ Բօյտօնը: Այդ երկուսը խնդրել էին ուսուցչից, որ ձմեռը դպրոցի մի դասարանը ընթերցարան շինեն և ուր նստելով բոլոր ազատ ժամանակ կարդում էին իրանց սիրած գրքերը:

Մօր Հովանաւորութեան տակ անցուցած վերջին երկու տարիները մեծ օգուտ տուին Ջէմսին թէ բարոյական և թէ մարմնական զարգացման կողմից: Նա



շատ մեծացաւ. ամրացաւ և դառաւ 14 տարեկան հասակում մի գեղեցիկ պատանի այդ բառի բուն նշանակութեամբ. ոչ ոք նրանից արագ չէր շրջում ու վազում. ոչ ոք չէր կարող նրա պէս ճարպիկութեամբ և բարձր ցատկել: Ընդհանրապէս՝ նայելով Ջէմսի կազմուածքին, ձևերին, իրան պահելում և պատշաճ խօսելու շնորքին, նրան կարելի էր 18 տարեկան երիտասարդ մարդու տեղ ընդունել քան թէ 14 տարեկան պատանու: Նա վայելում էր բոլոր գաղթականների յարգանքը. նրա՝ որպէս պատուական հիւսնի, ճարտար գծագրողի և փորձառու երկրագործի փառքը և համբաւը տարածուել էր շատ հեռու տեղեր և ամեն կողմից զանազան գործակատարութիւնների հրաւերներ էր ստանում: Մայրն աւամայ պարծենում էր իր Ջէմսով, սակայն յաճախ նա մտաւորանջով էր՝ համոզուած լինելով թէ այդ վառվռուն և ընդարձակ գործունէութեան փափագող բնաւորութեան համար խիստ անձուկ է «փայտաշէն խրճիթը», անտառը և ընտանեկան նեղ շրջանը: Արծուիկը ճգնում էր սլանալ ծնողական բնից, նոր կեանքի նախագծեր էր ստեղծում նոր երկրներում, նոր մարդկանց մէջ: Մօրը վախէին պատճառում փառասիրութեան այդ նշույները:

— Մի շտապիր, զաւակս, ասում էր նա յաճախ Ջէմսին, երբ սա իրան յատուկ ոգևորութեամբ հաղորդում էր նրան իր յոյսերը ընտանիքի ապագայ փայլի մասին: Մի շտապիր, Տէրը ինքը կը ցոյց տայ քեզ ճանապարհը դէպի նոր աշխարհ. սպասիր նրա հրամանին:

Եւ հնազանդ որդին, գոհ մնալով հիւսնի պաշտօնից, հոգատարութեամբ վարում էր տնային գործերը և շարունակում իր մտաւոր զարգացումն ուսումնարանում:

## X

— Տիկին Հարֆիլդ, գիտես, ես դարձեալ եկել եմ Ջէմսի ետեւից, ասաց մի օր դրացի գաղթական պ. Սմիթը, մտնելով «փայտաշէն խրճիթը». անանուխի քաղհանի ժամանակն է, իսկ ես առանց ձեր ուրդուն չեմ կարող այդ կատարել:

— Ջէմսը ուրախութեամբ ձեզ կօղնէ պատասխանեց տիկին Հարֆիլդը. միայն կարծեմ այժմ նա խիստ զբաղուած է հանդում:

— Չի՞ կարելի արդեօք, որ գոնէ երկու—երեք օր դարինձ համար. այդ ինձ համար շատ բաւական է, պարաստ է արդէն քսան քաղհանող տղամարդ:

— Այդքանը բաւական է, դուք կարող էք առանց Ջէմսի էլ աւարտել:

— Աւելի լաւ է ասէք չափազանց շատ է, ասաց Սմիթը, սակայն առանց նրան ես ինչ կարող եմ անել. նա նրանց բոլորին իր կամեցածին պէս աշխատեցնում է:

— Այդ նոր բան է ինձ համար, նկատեց ժպտով տիկին Հարֆիլդը:

— Ես ձեզ ասում եմ, այդ ճիշտ է. պէտք է տեսնէք ինչպէս նա կառավարում է բանուորների խումբը, անդադար զուարճացնում է նրանց, պատմում է զանազան պատմութիւններ, անեկդօտներ, իսկ ինքը բանում է ամենից ժիր ու ճարտար: Ուրիշները նրան շրջապատւած են, որ նրա խօսքերից ոչինչ բաց չը թողնեն. երեխաների խելքը գնում է նրա համար: Ես պատրաստ եմ նրան աւելի վճարել, միայն թէ նա համաձայնէր ինձ մօտ գալ:

— Լաւ, զնայէք, ինքներդ խօսեցէք այդ մասին Ջէմսի հետ, ասաց մայրը. ես անձամբ դրա դէմ չեմ:



Սմիթը Օգիօ գաւառում յայտնի էր ինչպէս գըլ-խաւոր անանուխ հայթայթողը շրջակայ շուկաների հա-մար: Անանուխը պէտք է առանձին զգուշութեամբ քա-ղուի, ուստի հողագործը ծախս չէր խնայում գարնանը խմբերով տղաներ վարձելու համար: Զէմսը շատ անգամ էր բանել նրա պարտէզում, նա մեծ շնորհք ունէր զուարթ պա-հել ընկերներին այդ յոգնեցուցիչ և տխուր զբաղմունքի մէջ. նա գրաւում էր նրանց իր գեղեցիկ խօսակցու-թեամբ, ներկայացնում էր զանազան ծիծաղաշարժ պատ-կերներ կամ Մօրգի աշխարհագրութիւնից զանազան նկարագրական հատուածներ էր պատմում, որի համար բանուորները կուրօրէն հնազանդվում էին Հարֆիլդին: Այս անգամ էլ նոյնը եղաւ: Հէնց որ Սմիթը Զէմսին բերեց, գործը կենդանութիւն ստացաւ, այնպէս որ երկու օրուան մէջ անանուխի ածուները բոլորովին մաքուր քաղհանած էին:

«Փայտաշէն խրճիթից» տասը վերստ հեռաւորու-թեան վրայ՝ Կլեւելանդից ոչ հեռու, կառուցանվում էր մի մեծ շէնք կալաքարի գործարանի համար: Կապալառոյ — հիւսն Թրիթը վեր առաւ այդ գործը, և այստեղ ի հարկ է առանց Զէմս Հարֆիլդի բան չէր լինի: Թը-րիթը հրաւիրեց նրան մասնակցել շինութեան գործում: Նրա քաղաքավարի վարմունքը, սրամտութիւնը և ա-ռաւել ևս նրա ուրախ բնաւորութիւնը հիացրին գոր-ծարանատէր ծերունի Բերտօնին:

— Ե՛կ, իմ գործարանում աւագ բանուոր եղիր, ա-սում էր նա անգագար պատանի հիւսնին: Շատ սըր-տովս ես եկել զու: Ե՛կ, չես զղշալ:

— Եթէ մայրս թող կը տայ, կը գամ. աս անց նրա կամքի ես ձեզ մօտ տեղ չեմ ընդունիլ, պատասխանեց Զէմսը:

— Այ, գրա համար առաւել սիրեցի քեզ, ասաց ծե-

րունին, Հէնց այդպիսի մարդ է ինձ հարկաւոր:

— Ո՞րքան ժամանակ ես ձեզ պէտք կը լինիմ:

— Կուգես ամբողջ կեանքումդ ինձ մօտ կաց, կը պահեմ: Ամիսը տասնչորս դենար կը տամ, երկու դե-նարով աւելի քան միւսները. միայն թէ գաս:

Տասնհինգ տարեկան հասակում հիմնաւոր պաշտօն ստանալը, չը լսուած բան էր այն ժամանակուայ գաղ-թականների մէջ: Մի թէ մեծ բան չէ տարեկան 168 դենար հաստատ ուժիկը: Այսպիսի ձեռնտու գործի մա-սին մտածելիս Զէմսը ուրախութիւնից համարեա թըռչ-կոտում էր: Տուն գառնալուն պէս, ի հարկ է, նրա ա-ռաջին գործն եղաւ մօր կարծիքը հարցնել: Մօրը շատ դիւր չ'եկաւ համարձակ տղայի այդ նոր ձեռնարկութիւնը Բերտօնը թէպէտ բարի մարդ էր, բայց տգէտ էր և նրա տնա-լին կենցաղավարութիւնը քիչ էր տարբերվում քաղաքի մանր առևտրականների կացութիւնից: Բայց գլխաւոր բանը, որ դիւր չ'եկաւ տիկին Հարֆիլդին՝ այդ նոյն իսկ գործն էր, որովհետեւ կալաքարի պատրաստութեամբ պարապում էին ստորին կարգի բանուորները, և Ամերիկայում առ-հասարակ զգուշանքով էին նայում այդ արհեստի վրայ: Սակայն կարիքը այդ չէ հարցնում: Համեմատաբար ա-ւելի բարձր վճարը նիւթական կողմից շատ օգտակար էր աղքատ բանուորների համար և քնքոյշ մայրը սըր-տի կսկիծը թաքցնելով ստիպուած եղաւ իր համաձայ-նութիւնը տալու:

— ձար չըկայ, ընդունիր այդ տեղը Բերտօնի մօտ, ասաց մայրը. միայն լաւ իմացած կենաս որ դու պէտք է լինիս բոլորովին այլ կերպ ընկերակիցների մէջ, որոնք նման չեն նրանց, որոնց հետ մինչ օրս ապրել ես: Դու կը լսես և կը տեսնես այն, ինչ օր մինչև այժմ ոչ լսել, ոչ տեսել ես քո հայրական տանը: Պահպանիր հոգուդ մաքրութիւնը և չը գրաւուիս նրանց վատ օրինակներով:



Գրանից յետոյ առաջի երկուշաբթի օրը Ձէմսը մտաւ իր նոր տիրոջ մօտ: Գործարանը անչափ ցեխոտ էր ու կալաքարի բանն էլ բացի ցեխից ոչինչ չ'ունի: Բերտօնը հիացմամբ ընդունեց Հարֆիլդին և իսկոյն ցոյց տուեց մի խուց, ուր նա գիշերելու էր: Բայց ցեխոտ գործով Ձէմսը շատ չէր զբաղվում. բացի դրանից նրան էին յանձնել գանձապահի և հաշուապահի պաշտօնը: Նա էր ստանում զանազան անտառներից բերած կաւը, հաշիւ տեսնում գնողների հետ և վճարում էր բանուորների ռոճիկը: Նա ամենից առաջ էր գալիս գործարան և ամենից վերջը գնում: Ընդհանրապէս նա այնպէս էր վերաբերվում դէպի այդ գործը, որ կարծես գործարանը պատկանելիս լինէր իր հարազատ հօրը: Հասկանալի է, որ ծերուկ գործարանատէրը անսահման կերպով հաւատում էր նրան և ծնողական քնքշութեամբ էր վարվում նրա հետ:

Մէկ անգամ մի նոր գաղթական մի բեռը կաւ բերեց ասելով.

— Ստացէք, այստեղ 25 չետվերիկ է:

— Թող առաջ ես ինքս չափեմ, ապա փողը տամ, հանգիստ կերպով պատասխանեց Ձէմսը, որը հէնց առաջին օրերից նկատել էր թէ ինչպէս ծերունի գործարանատիրոջը շատ են խաբում կաւ կրողները: Ինչքան էլ գաղթականը ուզեց ընդգդիմանալ, սակայն Հարֆիլդը՝ որի աչքը արդէն վարժուել էր բերած նիւթերի քանակութիւնն իմանալ, պինդ կանգնեց իր ասածի վրայ թէ բեռը 22 չետվերիկ է և ոչ թէ 25: Բանը վերջացաւ նրանով, որ վաճառողը խոստովանեց իր մեղը և միայն 22 չետվերիկի փողն առաւ: Ծերունի գործարանատէրը պատահմամբ ներկայ գտնուելով այդ հաշուետեսութեանը, աւելի ևս սիրեց իր երիտասարդ օգնականին:

Ձէմսը գործարանում բանեց ամբողջ ձմեռը, գար-

նան սկզբներում ինքը բախտը դուրս բերեց նրան այդ կացութիւնից, որ շատ էլ նրա սրտովը չէր. նրա առաջ բացուեցաւ նոր և աւելի լայն ասպարէզ:

Իսկապէս Ձէմսի աղնիւ ինքնասիրութիւնն էր, որ առաջին զարկը տուեց նրա կեանքի այդ կարեւոր շրջանին: Բերտօնն մի աղջիկ ունէր, որը բաւականին քաղաքավարի էր դէպի իր հօր սիրելի բանուորը. բայց մի անգամ օրիորդը վշտացաւ թէ ինչու Հարֆիլդը չափազանց երկար է զբաղվում թուաբանական խնդիրներով հասարակաց սենեակում կրակի մօտ: Քուռն էր տանում օրիորդի, թէ Ձէմսի պարզ վարմունքը նրան վրդովեց, միայն նա չը համբերեց և երբ իր մայրն ու հայրը գնացին իրանց ննջարանը, աղջիկը մօտեցաւ թուաբանական հաշիւների մէջ խորասուզուած Հարֆիլդին և կոչեց.

— Ի՞նչ ես. վայր ընկել. վարձկան ասածները վաղուց պէտք է քնած լինին:

Ձէմսը կատաղեց. սակայն լռեց, առաւ ճրագը և համարեա՝ դուրս փախաւ սենեակից, դողալով սաստիկ բարկութիւնից:

— Ես վարձկան ծառայ եմ, հա՛, ասում էր նա ինքն իրան քայլելով իր սենեակում: Ի՞նչպէս նա համարձակուեց ինձ այդպէս անուանել, մի աւելորդ ըրպէս այստեղ չեմ մնալ. վաղը և եթ կերթամ: Ես նրան ցոյց կը տամ, թէ ես ինչ ծառայեմ: Վարձկան ծառայ . . . Կարելի է հանաք է անում. բայց ես ծառաներ կուռնեմ, իսկ ինքս ոչ մէկին ծառայ չեմ դառնալ:

Ամբողջ գիշերը Հարֆիլդը յուզման մէջ անցկացրեց, ոյժ չ'ունենալով սառնասրտութեամբ տանել տանտիրոջ աղջկայ յանդուգն վարմունքը: Հէնց որ լուսացաւ՝ իր ունիմ չ'ունիմ հաւաքեց և գնաց Բերտօնի մօտ հաշիւ տեսնելու:



— Ես ձեզանից դուրս եմ գալի, կարճ և պարզ լայտնեց գործարանատիրոջ:

Եթէ ծերունու ճակատին ատրճանակ բռնէին, հազիւ թէ նա այնքան շփոթուէր ինչքան այդ խօսքերից:

— Դուրս ես գալի, ի՞նչպէս, ինչո՞ւ, կամեաց նա:

— Այո՛, գնում եմ, պատճառ մոխրաջուր եփելուց զգուել եմ:

Ջէմս, այդ չէ, չեմ հաւատում կոչեց ծերունին, յուսահատուած:

— Ես ձեզ ասում եմ, որ այդպէս է, պատասխանեց Ջէմին, ոչ մի բառով չ'ականարկելով իր կրած վերաւորանքի մասին:

Բանը նրանով վերջացաւ որ Բերտօնը հաշիւ տեսաւ, իսկ Հարֆիլդը մօտ կէսօրին արդէն իրանց «փայտաշէն խրճիթումն» էր:



## XII



ուն վերադառնալով Հարֆիլդը մօրը յանձնեց բոլոր իր աշխատանքը, բացի Խետալին տուած սննդադրամից: Տիկին Հարֆիլդը շատ ուրախացաւ որդու գալստեան վրայ, սակայն նրան տան ջուր էր դարձեալ այն միտքը, թէ արդեօք լէտ է կացել որդին նաւաստի լինելու մտադրութիւնից, թէ ոչ: Բայց և այնպէս այդ երկուսի համար փափուկ հարցի մասին խօսակցութիւն չը բացուեց և Ջէմսն էլ շարունակեց առաջուան պէս լառաջ տանել գիւղատնտեսական գործերը ագարակում:

Ամառուայ կիսին քեռի Ամօս Բօյտօնը պէտք է խոտահարներ և հնձողներ վարձէր չորս ամիս ժամանակով՝ մինչև նոյեմբեր: Յաղթանդամ, ճարպիկ և աշխույժ Հարֆիլդը Բօյտօնի համար թանգագին գիւտ էր: Եւ նա ուրախութիւնով վերցրեց նրան իր մօտ բոլոր այդ ժամանակ: Ջէմսը չորս մարդու չափ բան էր շինում. նա զարթնում էր արշալուսին և վերջացնում պարապմունքը արեւի մայր մտնելիս: Ուսման և առհասարակ գրքերի վրայ խորհելու ժամանակ չը կար. նրա շուրջը գտնուած աշխատաւորների մէջ մտաւորական զբաղմունքների կարեւորութիւն չէր զգացվում. տասնուվեց ժամ դաշտերում կամ մարգագետիններում անցկացնելուց յետոյ՝ իւրաքանչիւրի միակ փափազը շուտով քնելն էր: Այդպէս անցաւ ամբողջ չորս ամիսը և Հարֆիլդը տուն դարձաւ 48 զենարով, որ տուեց մօրը:



Հարֆիլդը թէեւ տանն էր, բայց առաջուանը չէր, այլ մտայույզ և մի տեսակ հոգսի մէջ ընկած էր երևում. մայրը իսկոյն նկատեց այդ և հասկացաւ բանի էութիւնը՝ իր որդին էլի անձկութեան մէջ էր ծովի պատճառով, բայց լռեց:

Ձմեռն այդպէս անցաւ, Ջէմսը էլի ուսումնարան էր յաճախում, բանում էր ագարակում, գարնան սկզբում պարապմունք գտաւ Կլեւլանդում, իսկ դաշտային գործերը երբ վրայ հասան՝ յետ եկաւ կրկին «փայտաշէն խրճիթը»: Անձկութիւնը, անընկճելի անձկութիւնը հանգրստութիւն չէր տալիս նրան: Վերջապէս յուլիսի սկզբին խեղճը այլ ևս չը համբերեց:

— Սիրելի մայր, ասաց նա, դու չես կարող հաւատալ, թէ ինչպէս սիրտս ծովը քաշում է, թոյլ տուր ինձ նաւաստի լինել նաւի վրայ:

— Ո՛ւր կը կամենայիր արդեօք նաւել, Ջէմս, հարցրեց մայրը:

— Ինձ համար ողջ մէկ է, միայն նաւէի և տեսնէի, թէ ինչեր են լինում լոյս աշխարհում, ակամայ պատասխանեց յուզուած Ջէմսը:

— Զարմացք է, որ քեզ պէս ընդունակ տղան չէ կարողանում իրան հաշիւ տալ՝ թէ արդեօք ո՛ւր պէտք է գնայ ինքը: Եթէ սիրտս ճանապարհորդել ուզենար, ես առաջուց կորոշէի թէ նախ գէպի ո՛ր կողմը պիտի ճանապարհ ընկնեմ: Միթէ՞ քեզ համար բոլորը մէկ է, եթէ քեզ տանեն Եւրոպա, Ասիա կամ Աֆրիկա:

— Ո՛չ, մայրիկ, բոլորը մէկ չէ, ես ամենից առաջ կը ցանկայի նաւել Ատլանտեան ովկիանոսի վրայ:

— Այո՛, որ դեռ ճանապարհի կէսին չը հասած յետ դառնայիր, վրայ բերեց տիկին Հարֆիլդը, քո հասակի տղաները շատ անգամ չը գիտեն թէ, ինչ է իրանց ուզածը:

— Ես, մայրիկ, գիտեմ թէ՛ ինչ եմ ուզում, ձայն տուեց տաքացած Ջէմսը, ինձ խիստ հետաքրքրում է ի-

մանալ թէ ինչպէս են ապրում նաւի վրայ. եթէ դիւր չի գալ, յետ կը դառնամ:

— Ե՛, եթէ կընկնես Միջերկրական կամ Չինական ծովը՝ այդպէս շուտով չի լինիլ յետ գալը. և դու շատ կափսոսաս, որ չը լսեցիր մօրդ խորհուրդին, վերջացրեց խօսքը տիկին Հարֆիլդ, որի ձայնը ակամայ դողաց:

Ջէմին, հաւաքեց իր գոյքը՝ մի փոքրիկ տոպրակ, շորեր և ճերմակեղէն, եկաւ մօրը մնաս բարով ասելու: Երկու օրուայ մէջ հագիւ 17 մղոն ճանապարհ գնալուց յետոյ, երրորդ օրը կէսօրին նա արդէն կանգնած էր կապոյտ լճի ափին:

Հարֆիլդն իսկոյն գնաց մօտ եղող նաւի վրայ և դառնալով առաջին հանդիպած նաւաստիին առաջարկեց, թէ կընդունեն արդեօք իրան իբրեւ թիավար:

— Սպասիր, հիմա նավապետը դուրս կը գայ ներքնատնից, կը հարցնես, պատասխանեց նաւաստին: Եւ հէնց այդ միջոցին մի ձայն լսուեց.

— Նաւապետը գալիս է:

Նաւի ներքնատնից բարձրացող մի բան զոնչաց ու ճոնչաց, ապա լսելի եղաւ, կարծես մի ահաւոր գազանի ծանր քայլուածք նաւի տախտակամածի վրայ, որը հայհոյեանք էր թափում նաւաստիներից մէկի վրայ:

Հարֆիլդը շտապեց շուրջը նայեց և տեսաւ, որ մութ ներքնատնից մարդի թէ տակաւի պէս մի բան ուղիղ գէպի իրան է գալիս:

— Դո՛ւք էք նաւապետը, հարցրեց Ջէմսը քաղաքավարի բարովելով:

— Ես եմ, ինչ ես ուզում:

— Արդեօք ձեզ թիավար հարկաւոր չէ՞. ես վարձաւոր եմ:

— Տեղդ ճանաչիր, լակոտ. իսկոյն դ՛ուրս այստեղից, ապա թէ ոչ ես քեզ կը ցոյց տամ:



Ջէմսը ուզում էր ներողութիւն խնդրել, բայց նա-  
վապետը շարունակեց.

— Դո՛ւրս կորիւր. լսո՛ւմ ես թէ չէ: Դեռ կաթի հոտ  
է գալիս բերանից, սա եկել է թիավար դառնալու, կար-  
ծես, իմ նաւը չոլումն է գտած, որ քո պտտճառով ըն-  
կղմուի. կորիւր ասում են քեզ:

Հարֆիլդի համար այն աստիճան ծանր թուեց նա-  
ւապետի խօսքերը, որ նա սկսեց փախչիլ և միայն այն  
ժամանակ ուշքի եկաւ, երբ արդէն ափին էր հասել, ուր  
գերաններ կային ածած, նա նստեց նրանց վրայ և երբ  
քիչ հանգստացաւ, հանեց տոպրակից իր պաշարն ու նա-  
խաճաշեց: Դառն էր նրա սթափումը: «Եթէ բոլոր նա-  
ւապետները սրա նման են, դատում էր ինքն իրան Ջէմ-  
սը, այն ժամանակ ուղիղ որ շատ քաղցր չի կարող լի-  
նել ծովի վրայ կեանքը: Բայց կարելի է ես ներկայանա-  
լու ձեւը չիմացայ. ինձ պէս վատ հագնուածին, զրեթէ  
ոտաբոբիկին՝ ի հարկէ, կարող են մուրացող տղայի տեղ  
ընդունել: Կարելի է, պէտք էր ասէի՝ ես կալուա-  
ծատէր, փայտահատ եմ, գիտեմ կալաքար հալեցնել, ամ-  
բարներ շինել: Ոչ, մենակ ես ինքս եմ մեղաւոր. ուրիշ  
կերպ հարկաւոր էր ներկայանալ»: Նախաճաշիկը վեր-  
ջացնելուց լետոյ Հարֆիլդը սկսեց ման գալ նաւահանգրս-  
տի եզերքին և այժմ չը գիտէր իր անելիքը: Յանկարծ  
նա մի ծանօթ ձայն լսեց, որ կանչում էր. «Ջէմս, Ջէմս»:

Յետ նայեց տեսաւ, որ լճից հանած ջրանցքի վրայ  
լողում էր մի նաւ, որի ծայրին ընկած ծիծաղելով բա-  
րեւում էր երիտասարդ Ամօս — Լետչերը՝ Հարֆիլդի մօր  
եղբօր որդին ինչ. ասել կուզի, նրանք սկսեցին խօսակցիլ.  
Ջէմսը հաղորդեց Ամօսին նաւապետի ընդունելութիւնը:  
Իսկ Ամօսը ծիծաղեց շատ և առաջարկեց մտնել իր մօտ  
իբրեւ «գրաստավար»:

— Ինչպէս, դոչեց Հարֆիլդը, միթէ նաւը քոնն է:

— Այո՛, ես եմ նաւի տէրը, մենք Պետսբուրգից  
պղնձի հանք ենք կրում. նաւը թիավարվում է, բացի  
այդ, ափի վրայից քարշ են տալիս նրան չորս ջարի:

Այդ գրաստների համար մենք քշողներ ունինք, նը-  
րանք հերթով են բանում. մինչև մէկի հանգստանալն  
ու ուտելը և իր երկու ջորիներնին կերակրելը միւսը քը-  
շում է երկրորդ զոյգը: Գրաստավարը ստանում է մեզա-  
նից ամսական 12 դենար:

— Ես համաձայն եմ այդ տեղը բռնելու, նաւապետ  
Լետչեր, պայմաններն ինձ համար ձեռնտու են, կաշխա-  
տեմ ձեզ լաւ ծառայել, ասաց Ջէմսը:

— Իսկ ես աւելորդ բան ձեզնից չեմ պահանջիլ,  
պատասխանեց նաւապետը նոյն հանդիսական ձևերով,  
վաղ առաւօտ մենք ճանապարհ կընկնենք. չի կարելի  
ժամանակ կորցնել:

— Շատ լաւ:

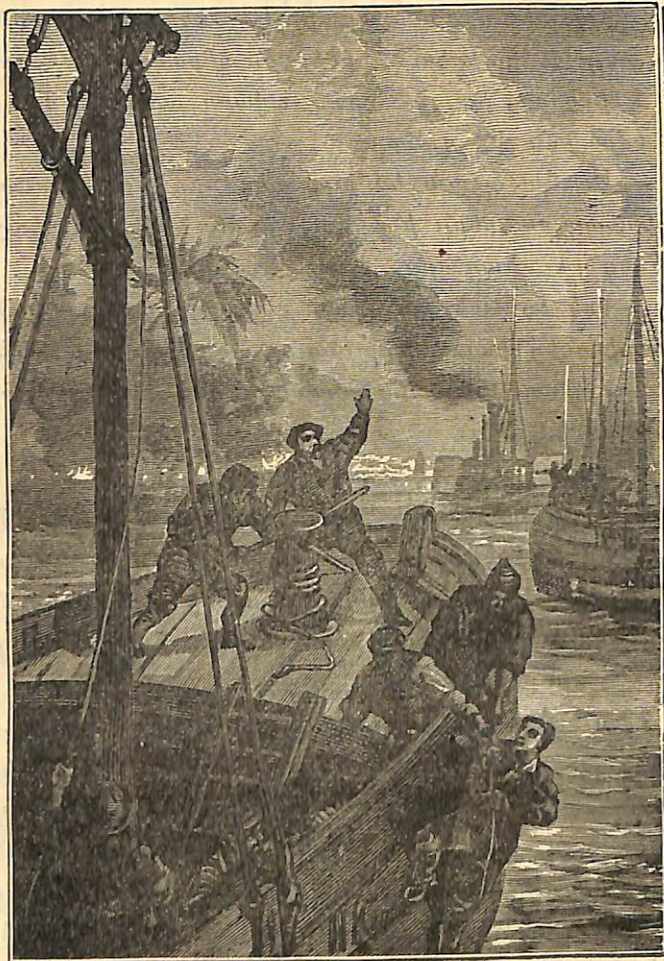
Այն միջոցին մի ահագին ջրանցքով միանում էր  
Էրիօ լիճը Օգիօ գետի հետ: Վերին լճի մօտ էին գտըն-  
վում պղնձի հարուստ հանքերը, որոնց տեղափոխում էին  
Կլեւելանդ, իսկ այստեղից նաւերով տանում դէպի Պետս-  
բուրգ ջրանցքի միջոցով:

Լետչերի նաւի անունն էր «Նրեկոյեան աստղ». նրա  
վրայի նաւորդներն էին՝ մի նաւապետ, մի ուղեցոյց,  
երկու ղեկավար, երկու գրաստավար և մի խոհարար, ըն-  
դամենը եօթը հոգի: Ուղեցոյցի պարտաւորութիւնն էր  
այնպէս առաջ տանել նաւը, որ ուրիշ նաւերին չը դիպ-  
չէր և զգուշութեամբ անցնէր սահանքներից: Բացի նա-  
ւապետից, միւսները Հարֆիլդի համար անյարմար ընկե-  
րակիցներ էին, նա կեանքի փորձութեան մէջ ընկաւ:

Յաջորդ օրը նաւապետը արշալուսից առաջ վերկա-  
ցրեց բոլոր մարդկանց: Ջէմսին ցոյց տուին ինչ որ նա  
պիտի անէր և զգուշացրին, թէ այսօր ճաշից լետոյ պէտք



է անցնենք առաջին սահանքից: Ջէմսը ինչպէս հերթա-  
կալ գրաստավար պէտք է առաջ ինքը գնար պարանի  
միջոցով: Սկզբնաւորութիւնը լաւ էր, բայց լանկարծ հե-



Ջէմսն «Երեկոյեան ասպղ» նաւի գրաստավար:

ռուում մի բեռնակիր նաւ երևաց, որ ուղիղ դէպինրանց  
էր գալիս. պէտք էր այնպիսի ճարտարութիւնով շրջան  
անուէր, որ պարանները իրար չը խառնուէին, մանաւանդ

որ կամուրջ էլ կար: Ջէմսը աճապարելուց սկսեց չափա-  
զանց արագ վրայ տալ պարանը, խիստ պինդ ձգեց և  
լանկարծ ձեռից բաց թողեց, դեռ ուշքի չեկած մէկ էլ  
նրա երկու ջորին և ինքն ընկան ջրի մէջ: Սարսափելի ա-  
ղաղակ բարձրացաւ. նաւապետը շուարուեց՝ նաւի վրայի  
բոլոր մարդիկ իրանց ջուրը ձգելով օգնութիւն հասան  
խեղդողներին: Սակայն այս անգամ փորձանքը յաջող  
անցաւ. գրաստավարին բարձրացրին նաւի վրայ, իսկ ջո-  
րիներին ափը դուրս բերին: Գրանից լետուի ծիծաղ խըն-  
դումին և կատակներին վերջ չը կար. ինքը Հարֆիլդն  
էլ ծիծաղելով ասում էր թէ՛ ինքն առաւօտեան բաղնիսն ա-  
րաւ, որից այժմս շատ հովացաւ: Սակայն նրա ծաղրա-  
ծու ընկերները երկար ժամանակ նրան հանգիստ չէին  
տալիս:—Մեր տղէն ուզում էր ջորիներին լողացնել, հա՛,  
աղաղակում էր մէկը:

—Մենք, եղբայր, միշտ այդպէս ենք վարժեցնում  
աշակերտներին, ասում էր մի ուրիշը:

Ջէմին էլ իր կողմից էր ուրախ հանաքներ անում,  
նրա ջուր ընկնելը բոլոր նաւողների համար ամբողջ օրը  
ուրախութեան առիթ եղաւ:

Երբ որ նաւը մօտեցաւ առաջին սահանքին, նա-  
ւապետը զգուշութեան համար հրամայեց Հարֆիլդին իր  
գրաստներով մտնել նաւը և մէկ ուրիշ աւելի փորձա-  
ռու գրաստավարին պատուիրեց նրան փոխանակել:

Ամբողջ այդ երեկոյեան նաւապետը և աշկերտ նա-  
ւատին սկսեցին խօսել ամիրիկական անտառներում գրա-  
նուած դպրոցների վրայ: Բանից դուրս եկաւ, որ Լետչե-  
րը նախ քան նաւապետի պաշտօն մտնելը՝ եղել է Ինդիա-  
յում ծխական դպրոցի ուսուցիչ, նա դրանով շատ էր  
պարծենում և իրան շատ կրթութեամբ մարդ համարում:



### XIII

Նաւը մօտենում էր Ակրօն գետի քսան սահանքներին:

— Բացէք առաջին սահանքը, հրամայեց նաւապետը ուղեցոյցին երեկոյեան տասը ժամին:

— Պատրաստ է, ձայն տուեց ուղեցոյցը:

— Մի բանաք, մեր մակուկը զաւիս է, յանկարծ մութի մէջից լսուեց մի ուրիշ ուղեցոյցի ձայն հակառակ նաւից:

— Պէտք է բանամ, մենք առաջ ենք հասել, գոռաց «Երեկոյեան աստղի» ուղեցոյցը:

— Չես յանդգնիլ. կը տեսնենք ո՞վ է գօռով, աղաղակեց հակառակորդ նաւի ուղեցոյցը:

Պարզ երևում էր թէ երկու նաւերը պատրաստ էին կռուելու: Գետագնացութեան օրէնքով առաջին մօտեցողի իրաւունքն էր ամենից առաջ մտնել. իսկ եթէ դժբախտաբար պատահում էր, որ միաժամանակ երկու նաւեր հակառակ կողմերից դէմ էին ընկնում սահանքին, այն ժամանակ ուղեցոյցերի մէջ խօսք ու զրոյց էր լինում և հասնում էր շատ անգամ տուր ու դմբոցի: Այդ դէպքերում նաւապետի հեղինակութիւնը ոչինչ նշանակութիւն չունէր. նրան ոչ ոք չէր լսում: Այդպէս պատահեց և այժմ: Երկու ուղեցոյցները բարկութիւնից գողալով պատրաստ էին միմեանց վրայ յարձակուել, ինչպէս վայրի զազաններ: Հարֆիլդի համար այդ չը տեսնուած տեսարան էր. առջի բերան համարեա թէ վախեցաւ, վերջապէս ուշքի եկաւ և մօտենալով նաւապետին խփեց ուսին և ասաց.

— Դու ի՞նչ կասես, նաւապետ, սահանքները մերն են:

— Օրէնքով ոչ, պատասխանեց Լետչերը, բայց մենք առաջ կը մտնենք:

— Ոչ, չենք մտնիլ, համարձակ ասաց Ջէմսը:

— Պատճառ, զարմացած հարցրեց նաւապետը:

— Որովհետեւ մենք սեպհականատէր չենք այստեղ:

— Ուղիղ ես ասում, եղբայր, այդ խելքս չէր էլ կտրում. տղերք, սպասեցէք, գոչեց նաւապետը, ճանապարհ տուէք միւս պակուկին . . .

Նաւաստիները չը համարձակուեցան ընդդիմանալ և գործը վերջացաւ առանց տուր ու դմբոցի: Այդ մի լաղթանակ էր Հարֆիլդի համար, բայց նաւաստիների հասկացողութիւնով սարսափելի անպատուութիւն «Երեկոյեան աստղի» համար:

«Երեկոյեան աստղի» բոլոր մարդիկ գլխովին պարծենում էին իրանց երիտասարդ գրավաստալտրով. նրա ուրախ, անդորր բնաւորութիւնը, նրա պատրաստականութիւնը ամեն ցեխոտ գործ կատարելու հաւասար միւսներին, նրա սիրալիր վարմունքը իր ընկերների հետ, նրա խիստ կարգապահութիւնը նաւապետի առաջ, այդ ամենը Ջէմսին խիստ բարձրացրին հասարակ և տգէտ նաւաստիների աչքում. բացի դրանից կառավարչից սկսած մինչև յետին թիավարն անկեղծօրէն սիրում էին նրան և թանգ էին՝ դնահատում նրա ամեն մի խօսքը: Գրաստալտրութիւնից նրա պաշտօնը փոխեցին ղեկավարի:

Նաւի վրայ, ի հարկէ, գրքեր չը կային, որի համար և Հարֆիլդը շատ էր տխրում: Միակ նրա մխիթարութիւնը այն հատ ու կտոր լրագիրների ընթերցանութիւնն էր, որ առնում էր նաւապետը այն տեղերում, ուր նրանք իջնում էին, Հարֆիլդը այդ լրագիրները կարդում էր առաջին տողից սկսած մինչև վերջինը: Սակայն այդ երեք ամսուայ ընթացքում՝ որնա անցկացրեց նաւի վրայ, գրքերի չը լինելը զարգացրեց նրա մէջ արտաքոյ կարգի դիտողական ընդունակութիւնը: Վերջը նրա բարեկամներից շատերը պնդում էին, որ Հարֆիլդը իր կեանքի մէջ ունեցած յառաջադիմութիւնով պարտական է այն հանգամանքին, որ նա փոքրութիւնից սկսեց աւելի ուսումնասիրել «մարդկանց քան թէ գրքերը»:



Ջէմսին ջրանցքի վրայ, կարծես, տարօրինակ ճակատագիր էր հետեւում: Նաւելիս մօտ 1½ անգամ նա ջուրն ընկաւ: Այս հանգամանքը չը պէտքէ վերագրել նրա դանդաղկոտութեանը, որովհետեւ նա նշանաւոր մարմնամարզ էր, ճկուն էր և ուժեղ—կատարելապէս անտառի որդի: Պատճառն այն էր, որ մեծ ուշադրութիւնով նայելով իր ջորիներին մոռանում էր իրան և միայն նրանց վրայ հոգալով՝ յաճախ պարանի տակն էր ընկնում, որը նրան ձգում էր ջուրը: Վերջին անգամ նրա ջուրն ընկնելուց, քիչ մնաց նրա կեանքը մահուան կուր գնար: Ահա թէ ինչպէս պատահեց այդ բանը: Ամբողջ գիշերն անձրևում էր, ղեկավարելու հերթը Ջէմսինն էր. նրան արթնացրին: Նաւը նոր էր դուրս եկել երկար տղմոտ ջրաւազուտից, որից շատ կար Օգիո—Փենսիլվանի ջրանցքում, և մօտեցել էր սահանքին: Ջէմսը խոր քնի մէջ էր, երբ նրան վեր կացրին. նա որոշ չը գիտէր թէ ինչ է իր անելիքը. այնու ամենայնիւ ելաւ նաւի վերնահարկը և կանգնելով ղեկի մօտ սկսեց դանդաղ կերպով հաւաքել պարանը, որպէս զի սահանքով անցկացնէ մակույկը: Պարանը՝ տախտակամածի վրայ բռնուելով, երկար ժամանակ չը կարողացաւ հաւաքել: Ջէմին ոյժը կրկնապատկելով պոկեց, բայց չը կարողացաւ ոտը տեղը պինդ բռնել և մի ակնթարթում ջուրն ընկաւ: Շուրջը ոչինչ չէր երեւում. նաւը կամաց լաւաջ էր լողում, նաւաստիներից ոչ մէկը չէր էլ կարող գուշակել պատահածի մասին: Հարֆիլդի կորուստը անխուսափելի էր: Ահից ուշը կորցնելով նա բոլորովին անգիտակցաբար ձեռը հանեց ջրի տակից և յանկարծ նրա մատերը շօշափեցին պարանի հաստ օղը: Դրժուար չէր նրա համար պարանից բռնելն ու իսկոյն նաւի վրայ բարձրանալը: Այսպէս էլ արաւ: Բայց ինչպէս էր պարանի ծայրը օղաւորուել, որ այնպէս պինդ բռնուած էր նաւի վերնալարկում, Հարֆիլդը չը կարողացաւ հասկանալ: Նը-

րա մաղերը բիզ-բիզ էին կանգնում, երբ մտածում էր եթէ այդ հրաշքով պրծնելը չը լինէր, նա կը կորչէր փխրուն և տղմոտ անդունդի մէջ ու ոչ ոք նաւից չէր իմանալու նրա ինչպէս անյայտանալը: Եւ ասում էր.

—Հրաշք կատարուեց ինձ վրայ: Երեւի իմ կեանքը հարկաւոր է մի սուրիշ աւելի օգտակար գործի քան նաւաստիի կոչման: Զեռք կը վերցնեմ ես այս մեքենաներից, աւելի լաւ է զբաղուիմ իմ կրթութիւնով և սփոփեմ իմ անգին մօրս: Վշտացրի ես նրան, չը լսեցի նրա խորհուրդները: Ի՞նչ կը լինէր խեղճի հալը, եթէ ընկղմէի:

Տուն և մօրը մօտ վերադառնալու դիտաւորութիւնն այլ ևս Հարֆիլդի գլխից չէր դուրս գալիս:

Սակայն Հարֆիլդը թագուն պահեց իր ընկերներից այն ամենը ինչ որ պատահել էր և նոյն իսկ նաւապետից էլ. բայց գիշերային ակամայ լողացումը ջրանցքի ճահճային հոտած ջրում աժան չը նստեց Հարֆիլդին, մաշող տենդ ստացաւ նա, կատարեալ ուժաթափութիւն տիրեց նրան և նա անկողին մտաւ: Մի քանի շաբաթ պառկելով և զգալով՝ որ չէ կարող առողջանալ այս վատառողջ տեղում, Ջէմսը վճռեց խնդրել նաւապետին արձակել իրան տուն գնալու: Նաւապետը ուղղակի ասաց, որ ինքը շատ ցաւում է նրա մեկնելովը, բայց և այնպէս շատ դժ է, որ Ջէմսը մի ուրիշ ասպարէզ կընտրի իր համար և շատ հաւանական է, որ փառաւոր և մեծ յաջողութիւն էլ կունենայ:

—Եթէ ես քո տեղը լինէի, ասաց նա, վաղուց թողած կը լինէի ամեն բան և ուսման ետեւից կընկնէի:

Աւելորդ է ասել, որ ընկեր—նաւաստիներն էլ շատ տխրեցան Ջէմսի գնալու վրայ. բայց և այնպէս նրանք էլ տեսնում էին, թէ տենդը նրան բոլորովին ոյժից ձրգել է, աւելի մնալ ջրի վրայ, կը նշանակէ մահուան դատապարտել իրան: Նաւապետը հաշիւ տեսնելուս Հարֆիլ-



գին տուեց 14 գենար ամսական գրաստավարութեան համար և 18-ական գենար գեկավարութեան համար: Ջէմսը բաւական փող ունէր բայց նա ուշադրութիւն չէր դարձնում նրա վրայ: Նա թույլ էր և տկար ու պէտք էր տուն հասնէր ոտով: Տենդը այն աստիճան աւերել էր նրա ջգերը, որ նա աւելի նման էր մի մանուկի քան թէ երիտասարդի. մայրը միտը գալուն պէս նրա լացը գալիս էր, անհամբեր սպասում էր նրա տեսութեանը և միւսնոյն ժամանակ վախենում էլ էր նրանից: Նրան թւում էր, որ մայրը կը բարկանայ իր վրայ, թէ ինչու նա չը լսեց իրան և գնաց ծովային պաշտօն վարելու: Բացի դրանից երեք ամսուայ ընթացքում նա ոչ մի լուր չէր հաղորդել իր մասին: Ինչ և իցէ ահա վերջապէս երկացին ծանօթ տեղերը, ահա և «փայտաշէն խրճիթը»:

Ծառերի միջից փայլում էր կրակը. Հարֆելդը քայլերը արագացրեց, մօտեցաւ պատուհանին և նայեց ներս. մայրը ծունդ չոքած, ձեռները կրծքին ծալած, աչքերը դէպի երկինք ուղղած աղօթում էր . . .

Հարֆելդը ներս նետուեց, մայրն ու որդին ուրախութեան արտասուքը աչքերին իրար գրկեցին : . . .

#### XIV

— Ջէմս, հոգիս, երեսիդ գոյնը թռել է. կարելի է հիւանդ ես, գոչեց տիկին Հարֆելդը, երբ սաստիկ ուրախութեան առաջին տպաւորութիւնը անցաւ:

— Այո՛, մայրիկ, ես հիւանդ եմ, և այդ է պատճառը, որ յետ եմ եկել տուն, բայց թէ ինչպէս եմ եկել մինչև մեր խրճիթը՝ ինքս էլ չը գիտեմ: Ոչժից ընկել եմ բոլորովին:

Մայրը՝ նրան կրակի մօտ նստեցնելով, ինքը շտապեց ընթրիք պատրաստելու:

Ջէմին ժպիտն երեսին դիտում էր մօրը և խիստ գոհ էր, որ ինքը տանն է: Նա սփոփում էր սիրտը պատմելով ամեն բան, ինչ որ անցել էր իր գլխովն այն երեք ամսուայ ընթացքում, ապա նկարագրեց և այն վերջի գիշերը, երբ մի մազ էր մնացել, որ նա ընկնէր մահուան ճանգը:

Վախենալով իր սիրելի հիւանդի չափազանց յոգնած լինելուց՝ տիկին Հարֆելդը համոզեց նրան շուտ պառկել:

Այդ գիշերը խեղճ մօր համար ամենաբախտաւոր գիշերներէից մինն էր. նա ուրախութիւնից չը կարողացաւ աչքը խփել, շարունակ աղօթում էր և շնորհակալ լինում Աստուածանից և մի քանի անգամ մտաւ որդու սենեակը, որ տեսնէ քնած է արդեօք:

Ջէմսը գիշերը հանգիստ քնեց, առաւօտը զարթեց բոլորովին զուարթացած, թէպէտ թուրութեան պատճառով չը կարողացաւ տեղից վեր կենալ: Ծահճային տենդը—ցաւալի բան է. երկու օր չանցած, Ջէմսի հիւանդութեան նշանները դարձեալ երևացին և նա պառկած մնաց ամբողջ աշունը: Նրա ձախ կողքին ցաւ էր տուել: Ի՞նչ նեղութիւններ քաջեց այդ միջոցին տիկին Հարֆելդը՝ անկարելի է երևակայել իր վերջին կոպէկները տալով բժիշկներ էր հրաւիրում ամեն կողմից: Ջէմսը ամեն օր գելն էր տալիս, նա իրան մին փայտահատ էր երևակայում, մին նաւաստի: Տեսնելով որ որդու դրութիւնը օրէ ցօր վատթարանում է, տիկին Հարֆելդը որոշեց յանձնել նրան բնութեան խնամքին և դադարեցրեց դեղեր գործ ածելը: Այդ հնարը շատ օգնեց: Զօրհնէքին Ջէմսը ամրապնդուել էր. արդէն կարողանում էր ախորժակով ուտել, լաւ քնել. այլ ևս պառկած չէր մնում, այլ նստում էր ժամերով մօր մօտ, որ շարունակ առաջուան պէս կարում ու մանում էր անպարապ: Շատ անգամ նրանք խօսում էին այն բանի



մասին, թէ ինչ գործի նուիրէ իրան Ձէմսը: Տիկին Հարֆիլդը էլի պնդում էր, որ նա կամ ուսուցիչ, կամ քարոզիչ թող դառնայ:

Դեկտեմբերի վերջին տեղական դպրոցի համար նոր ուսուցիչ եկաւ անունը Տէր-Բաթս: Տիկին Հարֆիլդը լսել էր իր հարեաններից, որ այդ մարդը շատ գործունեայ, ուսեալ և բարոյական է:

Տիկինը ծանօթացաւ նրա հետ: Տէր-Բաթսը ամեն երեկոյ գնում էր նրա տունը. սա շատ սիրեց Ձէմսին և առաջարկեց նրան տանը դասեր վերցնել, որովհետեւ հիւանդը դեռ ևս բաւական թոյլ լինելով՝ չէր կարող դըպրոցում զբաղուել: Նրա առողջութեան լաւանալուն հետ առաջ էր գնում և նրա կրթական պարապմունքը:

Տէր-Բաթսը աշխատասէր տիկնոջ հաւատարիմ օգնականն եղաւ: Նա ամեն կերպ ջանք էր դնում երիտասարդ Հարֆիլդին յետ կացնել նաւաստի լինելու յամա մտադրութիւնից. բայց թւում էր, թէ գուր ջանք էր թափում: Սակայն ինչպէս եղաւ իր հիացումը, երբ մի երեկոյ ընթրիքից յետոյ անակնկալ կերպով Ձէմսը սկըսեց խօսել, որ իրան անհրաժեշտ է բարձրագոյն ուսման ետեւից ընկնել:

— Լաւ բան ես մտածել, — գոչեց ուրախացած Բաթսը — էլ երկար խորհել պէտքը չէ. մարտի սկզբին միասին կերթանք Չեստէր, որտեղ դուք կը մտնէք ուսուցչական դպրանոցը. այստեղից ձեզ համար բացուած կը լինի բարձրագոյն կրթաններ մտնելու ճանապարհը:

— Թող այդպէս լինի. կերթանք Չեստէր, պատասխանեց Հարֆիլդը:

— Դուք, յիշաւի համաձայն էք, հարցրեց Բաթսը, տեւէք յետ չը կենաք ձեր խօսքերից. այդ ձեր կեանքի մէջ նշանաւոր փոփոխութիւն է: Դպրանոցում ապրելու համար միջոցների վրայ դուք հոգս մի քաշէք, այդ հեշտ բանէ, դժուարն այդ խնդիրը լուծելն էր:

— Իմ մօտ բաւական փող կայ ժողոված, ասաց տիկին Հարֆիլդը, ես էլի կը ճարեմ մի քանի դենար և այդ քեզ հերիք կանի:

— Բայց, մայրիկի, ես կարծում եմ, որ այնտեղ կողմնակի աշխատանք կը գտնեմ շաբաթ օրերը, ասաց Ձէմսը, դու անհանգիստ մի լինիր, աղաչում եմ. պէտք է խօսել Ուիլեամ և Գարրի Բօյտօնների հետ, կարելի է, նըրանք ևս ցանկանում են մտնել դպրանոց, այն ժամանակ ճաշն ու բնակարանը աւելի աժան կը նստի: Ինչքան ուրախացաւ տիկին Հարֆիլդը, երբ տեսաւ թէ իր հանապազօրեայ փափագը վերջապէս կատարվում է: Բօյտօնի որդիքը՝ շուտով խորհրդակցելով իրանց ծնողների հետ յայտնեցին, որ իրանք նոյնպէս կը մտնեն դպրանոց և կապրեն Ձէմսի հետ:

Այն ինչ պատրաստութիւններ էին տեսնվում երեք երիտասարդների Չեստէր ճամբելու՝ լուր տարածուեց, որ այն ժամանակուայ հռչակաւոր բժշկապետ Ռօբինզօնը Բօդֆօրտից եկել է Հարֆիլդին հարեան գաղթականներից միսի մօտ հիւանդներին նայելու: Ձէմսը մտքումը դրեց մօրից ծածուկ գնալ տեսնուիլ բժշկի հետ ու հարցնել՝ թէ արդեօք կը ներէ իր առողջութիւնը բաւական դժուար ուսման ընթացքն աւարտելու, ինկատի ունենալով և այն զրկանքները, որ նա պէտք է կրէ: Ահա թէ ինչպէս է նկարագրել ինքը Ռօբինզօնը այս տեսակցութիւնը Միացեալ—նահանգների ապագայ նախագահի հետ. «Իմ առաջ կանգնած էր, ասում է նա, մի վատ հագնուած պատանի. կոշտ կտաւի կարճիկ վարտիքը հազիւ հասնում էր կովէ կաշուից կարած կօշիկներին. հագած էր մի վեր-քաշուած նեղլիկ ժիլետ և խիստ մաշուած ու գունաթափ վերարկու, որի թևերը հազիւ հասնում էին մինչև դաստակը: Գլխին ծածկած ունէր մի դուրս պրծած և ջարդուած գտակ. երբ իմ մօտ մտնելիս նա գգակը վերցրեց և քա-



ղաքավարի կերպով ինձ գլուխ տուեց, նրա շէկ և թան-  
ձրը մազերը թափուեցին ուսերի վրայ: Ես խնդրեցի նկա-  
տեցի, որ նա քաշվում է. բայց նրա բաց երեսը և հա-  
մարձակ հայեացքը զրաւեցին իմ համակրանքը դէպի  
ինքը:»

—Ո՞վ էք դուք հարցրի ես բաւական չոր կերպով:

—Ես Զէմս Հարֆիլդն եմ, ասաց նա:

—Լաւ, ասում եմ, շատ ուրախ եմ ձեզ տեսնելուս,  
ձեր մօր հետ ես վաղուց ծանօթ եմ. ես յիշում եմ երբ  
դեռ պատիկ երեխայ էիք:—

—Բժիշկ, ես կը կամենայի ձեզ հետ առանձին խօսել,  
հազիւ լսելի ձայնով ասաց իմ ամօթխած հիւրը:

Ես վերկացայ, տարայ նրան տան մօտի փոքրիկ  
բակը, նստեցի մի կոճղի վրայ և նրան էլ նստեցրի մօտս:  
Պատանին յայտնեց, որ ցանկանում է իրան բժշ-  
կական զննութեան ենթարկել—իմանալով՝ թէ արդեօք  
իր կազմուածքը կը ներէ մտաւոր և ֆիզիքական ծանր  
աշխատութեան դիմանալու:

Մի քառորդ ժամ զննելուց յետոյ ասացի.

—Դուք կարող էք առողջակազմ երիտասարդ մար-  
դու տիպարը լինել: Ձեզ հարկաւոր է միայն աշխատել.  
աշխատեցէք ինչքան կարելի է շատ, ձեր կազմուածքը  
կը տանի: Ես նախազուշակում եմ, որ դուք նշանաւոր  
մարդ «կը դառնաք:»

## XV

Մարտի հինգին՝ դասեր սկսելու նախընթաց օրը,  
Զէմսը և իր մօրաքրոջ սրդիքը ոտով ճանապարհ ըն-  
կան դէպի Չեստէր. նրանք բեռնաւորուած էին գա-  
նազան պիտանի իրերով և իրանց ուտեստի պաշարով:  
Թէպէտ մինչև քաղաք տարածութիւնը շատ մեծ չէր՝

ընդամենը տասը մղոն էր, միայն գարնան անձրե-  
ներից Օգիօի նահանգի անտառներում ճանապարհները  
գրեթէ անանցանելի են լինում և այդ պատճառով  
մեր ճանքորդները բաւական ցեխ կոխ տուին: Նը-  
րանց բեռն էր՝ ճերմակեղէնի մի փոխնորդ, մի փոք-  
րիկ արկղ, որի մէջ կար իւրաքանչիւրի գաւաթը, մի  
քանի ափսէ, դանակ, պատառաքաղ և դրգալ ու մի  
պստիկ կաթսայ իր կասկարանքով: Բացի դրանից ծնող-  
ները նրանց հետ գրել էին բաւականաչափ տանը պատ-  
րաստած ապուխտ և հաց: Չեստէր հասնելով՝ նրանք  
ուղղակի գնացին դպրանոցի վերատեսուչ Պանիէլ Բրէն-  
չի մօտ, որ թէև մի տարօրինակ, բայց շատ յարգելի մարդ էր:

—Պարոն, մենք եկած ենք Օրանժի գետափից, ասաց  
Հարֆիլդը գլուխ տալով. մենք ցանկանում ենք մտնել  
ձեր դպրանոցը:

Հարցնելով նրանց ազգ-աննունները ծերունին յայտ-  
նեց, թէ ինքը շատ ուրախ է, որ նրանք ուսանելու փա-  
փազ ունին:

—Դուք, պարոններ, երեւում է մեր միւս ուսանող-  
ներից հարուստ չէք, ասաց վերատեսուչը նրանց՝ ոտից  
մինչև գլուխը զննելով:

—Պարոն, խնդալով ասաց Հարֆիլդը, մենք այստեղ  
ենք եկել ոչ թէ ոսկով-արծաթով բեռնաւորուած, այլ  
գաւաթներով, կաթսաներով և տնային պաշարով:

—Ուրեմն դուք կամենում էք ձեր տնտեսութիւնով  
ապրել, հարցրեց Բրէնչը:

—Այո, պարոն, չէք կարող արդեօք մեզ ցոյց տալ մի  
յարմար ու աժանագին բնակարան:

Դպրանոցից երեսուն քալ հեռու մի հին տան մէջ  
մէկ պառուս տղի կին սենեակներ էր վարձով տալիս:  
Բրէնչը մեր երիտասարդներին ուղարկեց այնտեղ, ուր  
շատ աժան գնով վարձեցին մի սենեակ իր օջաղով, մի



քանի հին աթոռներով և երկու մահճակալներով: Բանալով իրանց իրեղենները՝ նրանք իսկոյն սկսեցին ճաշ պատրաստել:

Դասերն սկսուելուն պէս Հարֆիլդը ջերմ կերպով սկսեց ուսումնասիրել քերականութիւնը, թուաբանութիւնը, բնական փիլիսոփայութիւնը և հանրահաշիւը: Առաջին անգամ գտնուելով հարիւրաւոր պատանիների և օրիորդների մէջ, որոնք իրանից աւելի մաքուր էին հագնուած, Հարֆիլդը բաւական քաշվում էր. իբնէ էլ ամօթխած լինելով, նա բոլորովին իրան կորցրեց ուսանողութիւնների առաջ. սակայն ուսման ծարուր յաղթեց երկչորութեանը, նա խորապագուելով իր զբաղմունքների մէջ՝ այլ ևս ուշադրութիւն չը դարձրեց իր շրջապատողների վրայ: Մեր նորեկները բաւական յաջողութիւնով յառաջ էին տանում իրանց տնտեսութիւնը, բայց ճաշի լետեից ընկնելու հոգսերը նրանց խիստ ձանձրացնում էին և ժամանակ խլում. ուստի երկու շաբաթից յետոյ նրանք խոհանոցի բոլոր գործերը յանձնեցին պառաւ տան տիկնոջը, որ յանձն առաւ և նրանց ճերմակեղէնի լուանալը: Ինչքան էլ որ Հարֆիլդը և իր ազգականներն աշխատում էին տնտեսաբար վարուել, բայց այնուամենայնիւ նրանց փողերը հատնում էին: Գրքեր և մի քանի այլ իրեր գնելու համար Ձէմսի փողերի մեծ մասը գնացին:

— Պէտք է այլ պարապմունք ճարել, յայտնեց Ձէմսը Բօյտօն հարազատներին, ապա թէ ոչ ես շուտով կը սնանկանամ, մի քիչ յետոյ իմ 11 ղենարից քիչ բան կը մնայ:

— Ե՛հ ինչ պարապմունք կարելի է գտնել այսպիսի պատիկ քաղաքում, պատասխանեց Ուիլեամ Բօյտօնը:

— Թէ կուզ հէնց հիւսնութիւն, այս օրերս ես տեսայ Վուդփօրթ հիւսնի ցուցանակագիրը, կը գնամ նրա մօտ բախտս կը փորձեմ:

Միւս օրը դասերից ազատ ժամերին Հարֆիլդը գնաց Վուդփօրթի մօտ և պարզ սրտով խոստովանեց, որ ինքը Ձեստէր է եկել 11 ղենար միայն գրաւանումը. իսկ այժմ պէտք է տան վարձ տալ, գրքեր գնել, կերակրուել — մի և նոյն փողերով:

— Եկէք դասերից յետոյ, տեսնենք ինչ կարելի է տեսել ձեզ համար ասաց հիւսնը:

Դպրանոցի մատենադարանը մեծ բաւականութիւն էր պատճառում Ձէմսին. այնտեղ վիպասանութիւններ և բանաստեղծական գրուածքներ թէեւ չը կար, բայց գիտութեան զանազան ճիւղերին վերաբերեալ գրքեր շատ կային: Հարֆիլդը շատ անգամ զրկելով իրան քնից, գիշերուայ մեծ մասը նստած ծանօթանում էր ուսումնական գրքերի հետ:

Դպրանոցում սովորութիւն կար, որ սաներն ամիսն երկու անգամ հրապարակով պէտք է կարդային իրանց շաբադրութիւնները, որոնց նիւթը կամ տեսուչն էր ընտրում կամ հէնց իրանք: Դրա համար դահլիճում ամբիոնի պէս մի բարձր տեղ էր շինած, որտեղից կարգացողը լաւ երևում էր ամենին:

Ոչ մի սարսափելի կռուի մէջ Ձէմսը այդ աստիճան վեհերոտ չէր եղած, ինչքան երբ առաջին անգամ ամբիոնի վրայ երևաց հասարակութեան առաջ:

— Բախտս բերեց, ասում էր Հարֆիլդը ծիծաղելով իր ընկերներին, որ ամբիոնի առաջից վարադուր կար կախած, ապա թէ ոչ պիտի տեսնէիք տենդային գրութիւնից ինչպէս իմ ոտները դողդողում էին:

— Քեզանից այդպէս բան չէի սպասում, ասաց Ուիլեամը:

— Թէ այսպէս և թէ այնպէս, բանն այն է՝ որ այսօրուայ պէս ես վախեցած չէի:



—Ի՞նչ վախենալու բան կար, ես հազար անգամ պատրաստ եմ այդպիսի տենդային դրուժեան մէջ լինել՝ միայն թէ կարողանայի այդպիսի շարագրութիւն գրել։ Ամենքը զարմացած էին քո շարագրութեան գեղեցկութեան վրայ։

Ձէմսը կարդալով նշանաւոր մարդկանց կենսագրութիւններ, որոնք բարձրագոյն ուսում առնելու համար տարել են ամեն տեսակ զրկանք, նա յայտնեց սենեկակիցներին, որ իրանք շատ շուտով են ապրում և թէ պէտք է օրինակ առնել նկարիչ Բայտից, որ միայն կաթով է կերակրուել Խտալիում գեղարուեստ ուսանելիս։

Բացի դպրանոցի մատենադարանից Ձէմսի համար կար և մի առանձին շահաւետ զբաղմունք, այն է՝ «Ռեբատեան ընկերութեան» նիստերը, ուր նշանակած նիւթերի վրայ ընդգիծախօսում էին։ Ընկերութեան անդամ կարող էր գրուիլ ամեն ցանկացող. դպրանոցի տեսուչը խորհուրդ տուեց Հարֆիլդին անդամակցիլ այդ ընկերութեանը, որպէս զի փորձ է զարգացնել իր մէջ բեմբասացութեան տաղանդը։

## XVI

Ձէմս Հարֆիլդը ձեռի տակ ունենալով լաւ կազմակերպած գիտնական գրատուն և լեզուին էլ շատ լաւ տիրապետելով՝ նրան մնում էր միայն գործն սկսել ինչպէս հարկն է։ Այդպէս էլ արաւ։ Դեռ մի ամիս չէր անցել, ուսուցիչներն ու ուսանողները հիացման մէջ էին, լսելով երիտասարդ բեմբասացի փորձնական դասը։ Նա կատարելապէս գրաւեց ամբողջ լսարանը և ընդհանուր զմայլումն պատճառեց ունկնդիրներին։ Զարմանալի էլ չէ, որ վերջերում Հարֆիլդը ճարտարախօսի մեծ փառք ձեռք բերաւ Ամերիկայի մէջ՝ իբրեւ գեղեցկախօս և սրամիտ պաշտպան իրաւաբանական մասում։

Ամարային երկու ամսուայ արձակուրդը միջոց տուեց Ձէմս Հարֆիլդին եռանդով պարապելու ձեռքի աշխատանքով։ Հարեանները բաւականին շատ գործ ունէին, այնպէս որ, երկու ամսուայ ազատ ժամանակամիջոցում խոտ վերտալուց և հնձից նա լաւ աշխատանք ունեցաւ։

Ձէմսի դպրանոց վերադառնալու օրը մօտենում էր։

— Ցաւում եմ, որ ճանապարհիդ համար փող չունիմ քեզ տալու, Ձէմս, ասաց տիկին Հարֆիլդը իրանց անջատուելուց մի օր առաջ։

— Փողն ինչիս է պէտք, ընդգիծաբանեց նրան Ձէմսը. գրպանիս մէջ ամբողջ իննը պէնս ունիմ— և ծիծաղելով հանեց դրամը—այս ինձ բաւական ժամանակ հերիք է, հէնց որ Ձեստէր հասնեմ, Աուդփորթի մօտ ինձ համար արդէն պատրաստի գործ կը լինի։ Ել ինչ պէտք է։

Այսպէս՝ պատանի Հարֆիլդը վերադարձաւ Ձեստէրեան դպրանոց՝ միայն այդ իննը պէնս անոց դրամն ունենալով գրպանում։

— Այս խեղճ որբուկի համար տխուր կը լինի մենակ պառկելը գրպանիս մէջ, ճանապարհին կատակով ասում էր Ձէմսը Գարրի Բօյտօնին՝—որքան կարելի է, շուտ պէտք է սրա համար ընկեր գտած։

Կիրակի օրուայ առաւօտ էր, որ մեր ուսանողները հասան դպրանոց, ուստի՝ ուղղակի գնացին պատարագին ներկայ գտանուելու, որի վերջում սկսեցին գանձանակ պատեցնել։ Ձէմսը, առանց երկար մտածելու, իր «որբուկին» նրա մէջ ձգեց, աւետարանի մէջ լիշուած այն որբւայրիի նման, որ իր ունեցած վերջին լուծան Աստուծուն նուիրեց։

Կարճ ժամանակից լետոյ դպրանոցում մի անցք պատահեց, որով Ձէմսը ցոյց տուեց իր վերին աստիճանի հաստատամտութիւնը։



Այդ անցքը հետեւեալն էր. ուսանողներէն մինը՝ որ մի անամօթի մէկն էր՝ խօսքով վերաւորել էր քաղաքի բնակիչներէն մէկին: Բոլոր քաղաքացիք միաձայն — ինչպէս միշտ պատահում է Ամերիկայում — իրանց անբաւականութիւնը յայտնեցին դպրանոցի աւագանիին: Թէ դպրանոցի պատիւը և թէ նոյն իսկ վերատեսչի պատիւը պահանջում էր որ այդ գործի մասին խիստ քննութիւն լինի:

Բրէնչը բոլոր ուսանողներին ժողովեց և ամենախիստ կերպով յանդիմանեց նրանց. խօսք տուաւ նրանցից՝ որ այդպիսի դէպքեր ալ ևս չի կրկնուելու, և յայտարարեց, թէ մեղաւորին անյապաղ արտաքսուել է դպրանոցից:

Ուսանողների մեծամասնութիւնը՝ մեղադրուածին անմեղ տեղը զրկուած համարելով՝ նրա կողմը բռնեց:

— Եթէ Բէլլին արտաքսեն, ես իսկոյն կը դուրսգամ դպրանոցից, բացականչեց աւագ աշակերտներից մինը, երբ Բրէնչը ուզում էր դուրս երթալ:

— Նոյնպէս և ես, ձայնակցեց մի ուրիշը:

— Դէ ուրեմն ինձ էլ հետդ քաշտուր, գոչեց երրորդը:

— Եւ ի՞նչ, և ի՞նչ, լսուեց էլի քանի մի ձայներ: Թող այս պարոնները չերեւակայեն, թէ ուսանող պատանիներս իրաւունք չունինք...

Ուսանողներից շատերը հպատակուեցան ընդհանուրի տրամադրութեանը և միացան անբաւականների խմբին: Գոնէ կարելի է ասել, որ քսան հոգի յայտնեցին իրանց հաստատ մտադրութիւնը՝ որ դպրանոցից կը դուրսգան, եթէ Բէլլը արտաքսուի:

Բայց ի՞նչպէս եղաւ յուզուած խմբի զարմանքը, երբ Ձէմս Հարֆիլդը, դէպի որին դիմեցին ամենքը խորհուրդ հարցնելու, շատ սառնօրէն պատասխանեց.

— Նախ և առաջ ես կը խնդրէի ձեզանից՝ մի ինձ բացատրէք թէ՛ ինչո՞ւ պէտք է ես անպատճառ դուրսգամ դպրանոցից, եթէ նրանից արտաքսեն մի ուրիշին:

— Մենք ուզում ենք ցոյց տալ, որ մենք անբաւական ենք, նկատեց ուսանողներից մինը:

— Օրինակ՝ ինչո՞վ:

— Նրանով, որ Բէլլին արտաքսում են դպրանոցից:

— Բայց, ախար, նա դեռ արտաքսուած չէ: Շատ կարելի է ամենեւին չեն էլ արտաքսում:

— Ասենք թէ. միայն մենք չենք ուզում, որ համարձակուին մեր ընկերոջ հետ այդպէս վարուել:

— Օրինակ՝ ի՞նչպէս:

— Մի՛ թէ կարելի է անպատուել մի մարդու, նրա դէմ հալածանք յարուցանել լոկ նրա համար, որ նա փողոցում հանդիպած որեւէ մէկին չի ասել այնպէս, ինչպէս հարկն է:

— Բայց նա ի՞նչպէս է ասել, շարունակեց հարցնել Հարֆիլդը:

— Քաղաքացին հաւատացնում է, որ իբր թէ նա իրան լիբը խօսք է ասել: Բայց ինչ մեր բանն է այդ: Մենք իբրեւ ընկերներ պարտական ենք միմեանց համար թուութիւնը լինել:

— Լինի նա արդար թէ անարդար — ողջ մէկ է:

— Ի հարկէ:

— Ե՛, ես ուրիշ կարծիքի եմ, ընդդիմաբանեց Հարֆիլդը վճռողաբար: Եթէ ընկերներիցս մինը վտանգի մէջ ընկած լինի, որի պատճառն ինքը լինի եղած, ես ուրիշ կերպ չեմ գնալ նրան օգնելու, բայց եթէ ազնիւ ճանապարհով: Դրա համար ես ձեզ պատասխանատու եմ:

— Իմ կարծիքով, քաղաքացու կողմից այդ ստորութիւն էր, — տաքացաւ ուսանողը, — որ նա հրապարակօրէն



գանգատուեց դպրանոցի աշակերտի վրայ նրա համար, թէ նա դէպի իրան շատ էլ քաղաքավարի չի վարուել: . . .

— Զեղ հետ ես համաձայն չեմ, ասաց Ջէմսը: Որքան որ ես կարողացայ նկատել, Բէլլը՝ թէ լեզուով և թէ շարժուածքով, շատ ապերասան է. և եթէ նրան մեղադրում են—ասել է զուր չէ:

— Սյդ բոլորից այն է դուրսգալիս, Հարֆիլդ, որ մեր նրան օգնելու մտադրութիւնը դուք չէք հաւանում:

— Ուղիղ որ չեմ հաւանում: Թող Բէլլը վերաւորանք կրած քաղաքացուց ներողութիւն խնդրէ և պ. Բրէնչին էլ խօսք տալ, որ նա այլ ևս քաղաքում անկարգութիւն չի անիլ—այն ժամանակ առաջինը ես կերթամ խնդրելու, որ նրան չարձակեն դպրանոցից: Կրկնում եմ, թող նա առաջին քայլն անէ:

Պատանիների յուզմունքը շիջաւ: Ուսանող Բէլլը կատարեց այն բոլորը, ինչ որ նրանից պահանջեցին, և նա մնաց դպրանոցում: Իսկ Հարֆիլդը՝ իր տղամարդութեան, իր ազնուութեան և հաստատակամութեան շնորհով՝ Զեստէրում բազմաթիւ անձնանուէր բարեկամներ ճարեց: Նա հէնց վաղ երեխայութիւնից անյողդողդ համոզմունք կազմեց իր մէջ և մինչի իր կեանքի վերջն էլ պահպանեց:

Հարֆիլդի համար ուսումնական երկրորդ կիսամեակը առաջինից շատ աւելի յաջող անցաւ: Նա նոր-նոր տեսութիւնների լաւ պաշար հաւաքեց, Վուդփորթի մօտ աշխատած փողերով իր ծախսերը ծածկեց և, բացի այդ, մի քանի տասնեակ ուրբի էլ ընծայ տարաւ իր մօրը:

## XVII

Հարֆիլդի տուն վերադարձից լետոյ հազիւ թէ մի օրուգիշեր էր անցել՝ նա նորից սկսեց ճամբայ ընկնելու պատրաստութիւն տեսնել:

— Ե՞րբ կը վերադառնաս, հարցրեց մայրը:

— Երբ որ ուսումնարանում պաշտօն կը ճարեմ:

Ուսումնարանը՝ որի համար ուսուցչի պահանջ կար՝ գտանվում էր «փայտաշէն խրճից տասը մղոն հեռավորութեան վրայ: Ջէմսը հետիոտն գնաց այնտեղ:

Հասնելուն պէս խնդիր տուեց յանձնաժողովին. բայց նրան մերժեցին, ասելով՝

— Մեզ «մանուկներ» հարկաւոր չեն:

— Զեստէրեան դպրանոցի վերատեսուչ պարոն Բրէնչից ես վկայական ունիմ, իրան թոյլ տուեց նկատելու Ջէմսը:

— Սյդ մեր բանը չէ: Շատ կարելի է, դուք շատ բան լինիք սովորած, բայց հօ գրանից չափահաս չէք դարձել:

Հարֆիլդին սառը քրտինք վրատուեց: Նա ճամբան շարունակեց: Գնաց առաջին ուսումնարանից ամենամօտիկը և իրան առաջարկեց:

— Շատ ցաւում եմ, որ ուշացել էք: Գէթ մէկ շաբաթով եթէ վաղ էիք եկել՝ ուրախութիւնով մենք ձեզ կընդունէինք, ասաց յանձնաժողովի անդամը: Փորձեցէք, գնացէք սլարոն Նելսօնի մօտ՝ Նօթթօնեան նահանգումն է: Այստեղից մի երեք մղոն կը լինի. այնտեղ էլ ուսումնարան կայ:

Մեր Հարֆիլդը կամաց-կամաց առաջ գնաց դէպի ցոյցտուած տեղը: Մի քանի օր հազիւ-հազ կարողացաւ Նելսօնին ներկայանալ: Բայց այնտեղ ևս բռնուած էր տեղը: Նելսօնը գթաշարժուեց՝ որ նա պէտք է գիշերով տուն վերադառնալ, ուստի թողեց որ իր տանը գիշերէ:

Ջէմսին չյաջողուեց: Միւս օրը նա տուն դարձաւ և յայտնեց, որ իրան համար այլ ևս ուսուցչի պաշտօն չի որոնելու:

Մայրը՝ տեսնելով որ նա շատ շփոթուած ու յոգնած է՝ խորհուրդ տուեց պառկել-քնել:

Պառկեցին քնելու: Արշալուսին Ջէմսը յանկարծ



լսեց, որ մէկը դրսից կանչում է տիկին Հարֆիլդին և հարցնում է, թէ ո՞ւր է Ջէմին:

— Տանն է: Միայն դեռ չի վերկացել: Ինչի՞ համար էք ուզում նրան, հարցրեց իր կողմից մայրը, բանալով սալլադոան դռնակը՝ որպէսզի մի տեղեկանայ, թէ արդեօք ո՞ւմ է հարկաւորուել իր Ջէմին այդպէս գիշերհանայ:

— Նեղութիւն կրեցէք իմանալ՝ եկող ձմեռ արդեօք նա յանձը չի առնիլ Լէջի ուսումնարանում կառավարչի պաշտօն, շարունակեց եկողը:

Լսելով խօսքս ուսումնարան՝ Ջէմին իսկոյն տեղաշորից վերթաւ, երեք րոպէսում հագնուեց և դուրսեկաւ անձամբ խօսելու չսպասած հիւրի հետ: Նրեաց որ նա ուսումնարանական շրջանի անդամն էր՝ Օգիօ գաղթականների մէջ յայտնի մի անձնաւորութիւն:

Այդ ուսումնարանը, որ ուսուցչի պահանջ ունէր «փայտաշէն խրճիթից» մի մղոն հեռու կը լինէր:

— Ջէմս, ես եկել եմ ձեզ մօտ Լէջի ուսումնարանի ուսուցչի պաշտօն առաջարկելու, ասաց հարեանը: Դուք լաւ ռոճիկ կ'ստանաք — ամսական տասնութեց ու 66 կոպ. և ձրի ճաշ: Բայց հարկաւոր եմ համարում ձեզ առաջուց ասել, որ մեզ մօտ ուսումնարան չէ, այլ անյոյս կապրելորածների բազմութիւն, որոնց կուպէկ չի տալ մարդ, և որ դուք նրանց հետ անչափ շատ գործ էք ունենալու:

— Այդ ասեք ոչինչ, պատասխանեց Ջէմսը, բայց ահա թէ ինչն է անախորժելին՝ մենք շատ մօտիկ հարեաններ ենք և երեսաններն ինձ մօտից ճանաչում են. չափից դուրս յարմար է ուսուցիչ լինել մի բոլորովին անձանօթ տեղում, այնտեղ շատ հեշտ կը լինէր խիստ կարգապահութիւն պահել:

— Նրան մի օր ժամանակ տուէք խորհելու, շտա-

պեց օգնութեան հասնել որդուն տիկին Հարֆիլդը: Եդուց առաւօտ մենք ձեզ կը տեղեկացնենք:

— Շատ լաւ: Միայն յոյս ունիմ, թէ դուք ինձ փութատ չէք թողնելու, ասաց հարեանը կատակով և գրնաց տուն:

Միւս օրը տիկին Հարֆիլդը որդուն խորհուրդ տուեց գնալ Ամօս ամուսնացողի ընտանիքի մէջ ոչոք որեւէ գլխաւոր հարց չէր վճռում: Նա ևս հաստատեց հարեանի խօսքերը, որ իրաւ Լէջի ուսումնարանը կապրելորածների բուն է, և որ Ջէմսը իր աշակերտների հետ շատ գործ է ունենալու:

Յետոյ ծերը մտածմունքի մէջ ընկաւ:

— Բայց . . . և այնպէս այդ տեղն ընդունիր, Ջէմս, վճռեց նա . . . Եթէ դու ուսուցչական պաշտօնով կը մտնես այդտեղ ինչպէս Ջէմս Հարֆիլդ և, երեք տարուց յետոյ, երեսաններն ուրիշ կերպ քեզ չեն կանչիլ, բայց եթէ պարոն Հարֆիլդ, այն ժամանակ դու մեծ վարկ կ'ստանաս, և որ գլխաւորն է, նահանգին մեծ բարիք արած կը լինիս: Ախար, երեսանները — ապագայ քաղաքացիներն են:

— Դէ, ուրեմն ես այդ տեղը կընդունեմ, յայտարարեց Ջէմսը:

Այս խօսակցութիւնից յետոյ դեռ մի երկու շաբաթ չանցած, մէկ էլ ամբողջ շրջակայքում լուր տարածուեց, որ եկող ձմեռուանից՝ «Ջէմս Հարֆիլդը» սկսելու է Լէջի ուսումնարանը կառավարել: Տղերքն ու աղջկերքը սաստիկ յուզմունքի մէջ ընկան. այս բանը նրանց համար անվերջ խօսակցութիւնների առիթ եղաւ:

— Ես Ջէմսին սիրում եմ, յայտարարեց մեծ երեսաններից մինը՝ նա շատ լաւ տղայ է, այնպէս ուսումնական, որ մեր բոլոր ուսուցիչներին կը կապի: Նա չի



Թողնիլ որ ծուլանանք: Նրա հետ կատակ անել, օ, չի կարելի:

Յանձն առնելով իր ուսումնարանական պարտականու-  
թիւնները կատարելու, Հարֆիլդը մտքով իրան համար  
մի նախադիժ կազմեց, թէ ինչպէս վարուի երեսանների  
հետ, որ փախախտի և ճիպոտի հարկաւորութիւն չի-  
նի, եթէ այդ միայն հնարաւոր է:

Նա սկսեց նրանից, որ դիմեց աշակերտներին մի  
համառօտ, ազդու, բայց միեւնոյն ժամանակ և շատ սրը-  
տաշարժ ճառով, որով իր ցանկութիւնը յայտնեց՝ լի-  
նելու նրանց համար բարեկամ, դաստիարակ, պաշտպան,  
և ոչ թէ դրանց հակառակը: «Նա ձեզ օգնելու համար եմ  
եկել, և ոչ թէ ծեծելու, ասաց նա. դուք պէտք է  
ուսումնարանի նշանակութիւնը գնահատել իմանաք, դուք  
պարտական էք այս հիմնարկութեան վարկը պաշտպա-  
նել. ուրեմն՝ բարեկամաբար միասին աշխատենք՝ մեր ու-  
սումնարանը շրջակայ բոլոր ուսումնարաններից ամենա-  
բարձր դիրքի վրայ դնել: Մեզանից է կախուած, որ գործը  
լաւ գնայ. դուք ձեզ այնպէս պահեցէք, որ Լէյլի ու-  
սումնարանը օրինակելի համարուի»:

Հարֆիլդը իսկոյն կարգադրեց թէ ով ինչ պէտք է  
անէ դասատան մէջ: Այն պատմութիւնները՝ որ նա կար-  
գում էր փոքրիկ մանուկների համար, միշտ պարզ էին,  
վերին աստիճանի հասկանալի և չափից դուրս հետա-  
քրքիր. մեծ աշակերտների համար նա նշանակեց բարձր  
ձայնով կարգալ և կարգացած նիւթի վրայ վիճաբանել,  
նրանց այդ բանը շատ դուրեկաւ. իսկ ազատ ժամերին  
թէ մեծերի և թէ փոքրերի հետ նա զանազան խաղեր  
էր խաղում, բայց և այնպէս երբէք նրանց հետ ընկե-  
րաբար չէր վարվում և միշտ էլ պահպանում էր իր ար-  
ժանաւորութիւնը, այնպէս որ նոյն իսկ ամենաանյուսալի

կապրկտրած մանուկներն անգամ զգում էին դէպի նը-  
րան ականջ երկիւղ և անկեղծ յարգանք:

Ըստ ուսումնարանի սովորութեան, Ջէմսը հերթով  
իր աշակերտների ծնողաց մօտ էր ճաշում. այնպէս որ՝ ձմե-  
ռուայ ընթացքում նա բոլոր հարեանների մօտ էլ ե-  
ղել էր, ապրելով մի քանի ընտանիքներում մի կամ եր-  
կու շաբաթ: Դրանց մօտ նրա ներկայութիւնը անհետք  
չմնաց: Երեսանների դասերն էր սովորեցնում, ծնող-  
ների հետ խօսում. երեկոները բարձր ձայնով կարդում  
էր կամ չափազանց զբաւիչ կերպով պատմում իր կեանքից  
կամ գրքերից առնուած որեւէ պատահար: Ել որանից  
լետոյ հարկաւոր է ասել, որ դաստիարակի, երեսանների  
և ծնողների մէջ մի սերտ և անկեղծ բարեկամական  
կապ հաստատուեց:

Երբ ձմեռային ուսման ընթացքը վերջացաւ, աշա-  
կերտներն ու նրանց ծնողները միաձայն յայտնեցին, որ  
այդպիսի ընտիր ուսուցիչ, որ պիտի ն  
Ջէմս Հարֆիլդն է, Լէյլում դեռ ևս չէ  
եղած: Հէնց այդ մտքով էլ նրան վկայական տուին:  
Սմօս ամուսնացաւ հարկաւորութիւնը ևս կատարուեց: Երիտասարդ  
ուսուցիչը, որ երեսանների մէջ առաջ յայտնի էր «Ջէմս»  
անունով, աշնանը երբ նա մնաս բարով էր ասում  
իր աշակերտներին՝ ինքն իր ականջով լսեց, որ նրանք  
իրան ուրիշ կերպ չէին անուանում, բայց եթէ «պարոն  
Հարֆիլդ»:

Ջէմսը կրկին վերադարձաւ Չեստէրեան դպրանոց,  
բայց ոչ թէ էլի պառաւի կացարանում կենալու, ոչ,  
այլ իր հին բարեկամ Վուդփորթ հիւանի տանը, որտեղ  
նա շաբաթական մէկ ու 42 կոպ. վճարելով՝ ստանում  
էր սենեակ, ճաշ, և սպիտակեղէնն էլ լուանում էին:  
Իսկ իբրեւ հասարակ արհեստաւորի Ջէմսին առանձնա-  
պէս օրինաւոր վարձ էին տալիս: Նրա գործը տախտակ-



ներ ռանդելն էր: Իրանց տանից եկած Հէնց առաջին շաբաթ օրը նա 51 տախտակ ռանդեց և միանգամից աշխատեց 1 ռ. 39 1/2 կոպ. որով համարեա մէկ շաբաթուայ իր ծախսը դուրսբերեց:

Հարֆիլդը գրքերի համար ոչինչ չէր խնայում, ուստի՝ իրան համար շատ քիչ էր մխտում: Նրա հանդերձը աննշան կերպով լաւացաւ: Նա ոչ տաք բաճկոնակ ունէր, ոչ ամառուան վերարկու. իր մաշուած հագուստի շնորհով երիտասարդ ուսուցիչը մի անգամ շատ անպատեհ դուրսեան մէջ մնաց: Բարձր դասատան աշակերտների հետ աղաքկաբուկի վազելով՝ նա մի բանով ընկաւ և անդրափարտիքի մի կողմը վերէնվար պատռուեց: Որպէսզի ազատուի երեսանների ծիծաղից՝ որոնք, ինչ ասել կուզի, չէին խնայելու այդպիսի դէպքում և իրանց սիրելի ուսուցչին՝ Ջէմսը շտապով գնդասեղներով ամրացրեց պատռածը և, իրիկունը գալով իր սենեակը՝ յուզուած սրտով պատմեց պատահած դժբախտութեան մասին իր տանտիրուհի Ստէյլասին, որնոր մի յարգելի պառաւ էր, և Ջէմին իր որդու պէս էր սիրում: Ջէմին ուրիշ փոխնորդ չունէր, այդ պատճառով մնացել էր շուարուած:

— Դու անհոգ կաց, հանդստացրեց նրան պառաւը: Պառկի՛ր քնի՛ր դու, իսկ ես մի երկու ժամ կը նստեմ և այնպէս կը կարեմ պատռածը, որ ոչ ոք չկարողանայ գտնել թէ որտեղն էր: Բայց երբ, Աստուծոյ օգնութիւնով, դու ժամանակով նախագահ կը դառնաս՝ քո ծիծաղն էլ կը գայ, երբ մտաբերես, որ այսպիսի չնչին բաները դու դժբախտութիւն էիր համարում, եզրափակեց իր խօսքը յարգելի պառաւը ժպտալով:

## XVIII

Ջէմին արդէն շուտով աւարտելու էր Չեստերեան դպրանոցի ուսման ընթացքը, երբ պատահամբ նրան հանդիպեց Նոր-Անգլիայի Կօլէջի (բարձրագոյն դպրոց) ուսումնական մասի կանգիտատը և սկսեց խօսակցել նրա հետ:

— Ինչո՞ւ համար մեզ մօտ մտնել չէք կամենում, հարցրեց նրան կանգիտատը:

— Միջոց չունիմ, ես շատ չքաւոր եմ, պատասխանեց Ջէմսը:

— Ատենք դրան օգնել կարելի է: Դուք կարող էիք թոշակառու աշակերտների թւում ընդունուիլ: Վերջապէս, մեզանում ձմեռը շրջակայ ուսումնարանների համար ուսուցչի մեծ պահանջ կայ, և յանձնաժողովները այդ տեղերի համար առաւելապէս ուսանողներին են նըշանակում: Մեր ուսումնարանի ուսանողի ապրուստը — եթէ միայն նա խնայող է — ուսումնական տարուայ համար 278 ռուբլուց աւելի չի նստի: Բացի թոշակագրամից, եթէ դուք որ և է կողմնակի աշխատանքից էլի մի քիչ եկամուտ ունենաք, այն ժամանակ դուք առանց նիւթական զրկանքի կարող էք սպրել: Մեր ամենալաւ աշակերտներից մինը, ամբողջ ուսման ընթացքում, իրան համար ապրուստ էր ճարում փայտ սղոցելով, այնպէս որ, երբ նա գնաց յստեղից, հատ կոպէկ պարտք անգամ չունէր — բոլորը վճարել էր իր աշխատած փողերով, և բացի այդ, կարծեմ մի քիչ բան էլ հետը տուն տարաւ: Իսկ ուսանում էր գերազանց:

— Կօլէջում բարձրագոյն ուսման ընթացքն աւարտելու համար ամենակարճ ժամանակը որքան է, հարցրեց Ջէմսը:



— Զորս տարի Հարկաւոր է պատրաստուելու Համար և չորս տարի էլ բարձրագոյն — ճեմարանական ուսման Համար: Բայց մի քանի ուսանողներ ուղղակի երկրորդ պատրաստական ընթացքը մտնելով՝ մի տարով էլ ուսումնարանից վաղ են աւարտում: Բոլորը կախուած է պատրաստուելուց և նիւթական միջոցներից: Օրինակ՝ ընկերներիցս մի քանիսն ապրուստի Համար պարտքով փող են վերցնում և վերջը Հատուցանում, երբ ընտիր պաշտօն են ստանում:

— Չէ, եղբայր, ես ինձ խօսք եմ տուել երբէք պարտք չանել, ընդդիմաբանեց Հարֆիլդը: Ասել է բոլոր ժամանակ ես իմ ձեռքիս աշխատանքով պէտք է ապրեմ: Բայց և այնպէս՝ ես կաշխատեմ անպատճառ կօլէջ մտնել:

Ինչպէս ասաց — այնպէս էլ արաւ: Նա անմիջապէս գնեց իրան Համար լատիներէնի և յունարէնի ձեռնարկներ և սկսեց Հին լեզուները սովորել:

Նա արդէն երրորդ ընթացքն աւարտելու վրայ էր, երբ նրանց դպրանոց մտաւ մի Համեստ, շնորհալի, Զահիլ օրիորդ Լուկրեցիա Բուդօլֆ անունով:

Ջէմսը՝ բնական շատ ամաչկոտ լինելով՝ միշտ խոյս էր տալիս կանանց ընկերութիւնից, բայց ազնիւ օրիորդ Բուդօլֆի արտաքին գրուածութիւնը, և որ գլխաւորն է, նրա շնորհունակ ու ընտիր բնոյթը ակամայ դէպի իրան էր քաշում երիտասարդին:

Ջէմսի և նորեկ ուսանողուհու մէջ երկու ընկերոջ իդէալական բարեկամութիւն Հաստատուեց: Հարֆիլդը զարմացած էր, Հանդիպելով իր ջահիլ Հասակակցուհու մէջ այդ աստիճան բազմութիւ լուրջ մտաւոր տեսութիւնների: Նրանք սկսեցին միասին աշխատել և Համարեա Հաւասարապէս առաջ էին ընթանում: Ուսման ընթացքը երբ աւարտեցին, նրանք մեծ ցաւակցութիւնով

բաժանուեցին միմեանցից, բոլորովին մտքերովն անգամ չանցնելով՝ թէ վերջերում էլի իրանք միմեանց Հանդիպելու են, բայց այնպէս՝ որ էլ երբէք չբաժանուին իրարից:

Վերջին ձմեռը, դպրանոցից դուրս գալուց առաջ, երիտասարդ Հարֆիլդը զարմացրեց և ուրախացրեց իր մօրը, որնոր անսպասելի կերպով նկատեց նրա մէջ սէր դէպի ընտիր ուսմունքները: Օգիտի անտառներում կիրակնօրեայ ազգային ժողովները լսողների մեծ բազմութիւն գրաւեցին, Հէնց որ յայտնի եղաւ, թէ Ջէմս Հարֆիլդը մտադիր է «խօսելու»: Մայրը արտասուքն աչքերին լսում էր իր որդու կրակոտ ճառերը և մտքի մէջ շնորհակալ լինում Աստուծոյ՝ որ Նա դէպի իրան այդպէս ողորմած գտանուեց:

Երևում է, որ մեր Ջէմսը զուր տեղը չէ քահանայութեան ձգտում, շնչաց մի անգամ Գարրի Բօյտօնի ականջին երիտասարդ ունկնդիրներից մինը, որ նրա դասընկերն էր եղած:

— Ո՛ր է իմանում նրա բանը. շատ կարելի է, պատասխանեց Գարրի Բօյտօնը:

— Բայց նա նշանաւոր քարոզիչ կը դառնայ, մէջ ընկաւ մի երրորդ ուսանող: Ես Համոզուած եմ, որ բընիկները երբ նրա քարոզները լսեն՝ զարմանքից բերանները բաց կը մնայ:

— Բայց նա այդ բանի Համար պէտք է սպասէ, գէթ մի տասը տարի, եթէ աւելի չէ, շարունակեց առաջինը:

— Ե՛հ, տասը չէ-չէ քսան, էլի վեց ասես Հա՛, նըկատեց Գարրին:

— Յոյս ունիմ, որ նա այն ժամանակ իրան Համար նոր Հազուստի պատուէր կը տայ, ծաղրածութիւնով վրաբերեց առաջինը:



—Նա իսկի այդպէս դատարկ բաների վրայ ուշադրութիւն կը դարձնէ: Նրա աչքին կատարելապէս մի գին ունի՝ բամբակից է եղած կտորը, թանգ մահու-գից, թէ մետաքսից: Այդ մարդը աշխարհային չնչին բաներից շատ բարձր է: Մէկ էլ որ նրան լսելու համար են գալիս ազգային ժողով և ոչ գատելու՝ թէ նա ինչ ունի հագած:

Եկաւ ամառը, նրա հետ եկաւ և աշխատանքի ամենալաւ ժամանակը: Գարրի Բոյտօնը և Ջէմս Հարֆիլդը — այս անբաժան բարեկամ-ընկերները, ուղևորուեցան դէպի հարևան կալուածատէրերը՝ իրանց համար գործ գտնելու:

Գնացին նրանք բազմաթիւ մարգագետիններ ունեցող մէկ կալուածատիրոջ մօտ:

— Ի՞նչ կը կամենաք, եղբայրներ, ինչո՞ւ համար էք եկել, հարցրեց նա:

— Գործ ենք խնդրում, պատասխանեց Ջէմսը:

— Իրաւ է, խնդրում էք, բայց հնձել էլ կարո՞ղ էք:

— Կարող ենք, ծիծաղեցին երիտասարդ բանուոր-ները:

— Ի՞նչ գնով:

— Ինչքանի որ արժանի կը լինինք, այն էլ կը տաք:

Կալուածատիրոջը դուրեկաւ այդ համարձակախօս, առողջ ջուխտակը: Նա ինքն առաջնորդեց նրանց դէպի հնձատեղ և, դառնալով դէպի երեք հասակաւոր հնձող-ներին, ասաց.

— Տղերք, ահա ձեզ օգնելու համար էլի երկու ջահիլներ:

Մեր ջահիլները խորամանկութիւնով իրար նայեցին, մանգաղները ձեռք առան և իսկոյն ելին գործի կացան: Դեռ մի ժամ անցած չէր լինի՝ նրանք ահագին տարածութիւն հնձեցին. խիտ խոտը հիւթալից ցողուն-

ներով պառկել էր նրանց ճանապարհի վրայ, և շատ դուրալի բան էր տեսնելը, թէ ինչպէս կանոնաւոր շարժ-մունքով նրանց սուր մանգաղները թռչում էին ճոխ մարգագետնի վրայից:

Կալուածատէր-պարոնը հիացած էր այդպիսի քաջ բանուորներից և չկարողացաւ իրան զսպել՝ որ չյանդի-մանէր հին հնձողներին ասելով.

— Մի նայեցէք, ճանճ-կուլտուողներ, ահա թէ ինչպէս հարկաւոր է հնձել: Ինչպէս մաքուր հնձած է, ինչպէս են շարժում մանգաղները: Ամօթ ձեզ, տղերք. ջահիլները ձեզ տուին անցան:

Իսկ ջահիլները միմեանց նայեցին և ծիծաղեցին: Այդպէս անցաւ երկու շաբաթը: Վերջին շաբաթ իրիկունը մշակներն եկան հաշիւ տեսնելու:

— Ի՞նչ է, եղբայրներ, վճարեմ հա՞ ձեր հնձածի հա-մար, հարցրեց խորամանկ կալուածատէրը, զգալով՝ որ իրան խիղճն էլ է ստում, թէ հարկաւոր է «ջահիլնե-րին» ևս վճարել այն օրինաւոր վարձը, ինչքան որ հա-սակաւոր մշակներին է տալու:

— Վճարեցէք մեզ այն, ինչքանի որ արժանի ենք պա-տասխանեց Հարֆիլդը:

— Առաջուց ասում եմ ձեզ, որ չի կարելի մա-նուկներին տալ այնքան վարձ, որքան հասակաւոր-ներին:

— Այո՛, բայց, ախար, չէ որ դուք էիք, որ մեծերին իբրեւ օրինակ ցոյց էիք տալիս այդ «մանուկներին», ընդ-գիմաբանեց Հարֆիլդը: Քանի որ դուք ինքներդ էլ տե-սաք, թէ ինչպէս մենք ձեր այդ մեծերին մեր ետեւ թո-ղինք, դուք իրաւունք չունիք գրկելու մեզ հասանելի արժանաւոր վարձից:

— Թող այդպէս լինի, ուրիշների հետ հաւասար վարձ ստացէք, ասաց կալուածատէրը: Բայց լաւ իմացած



կացէք, որ դուք առաջինն էք, որոնց ես հասակաւոր մշակների հաւասար վարձ եմ վճարում:

— Յոյս ունիմ թէ՛ և «ոչ էլ վերջինն ենք», պատասխանեց Ջէմսը, որ ամեն բանի պատրաստի պատասխան ունէր:

Այդ միջոցներում Ամերիկայի մէջ նեղրների ազատութեան համար յարուցած հարցի առիթով՝ սկսած էր սաստիկ յուզմունք տիրել մտքերին: Ազատութեան համակրողների թիւը բազմաթիւ էր Օգիոյում. ոչ միայն քաղաքային ուսումնարաններում, բարձրագոյն դպրոցներում և հասարակական տեղերում, այլ և գիւղական ուսումնարաններումն անգամ ազատութեան մասին բարձրաբարբառ քարոզութիւններ էր լինում: Ամերիկական հասարակապետութեան մէջ ստրկութիւն լինի, թէ՛ չլինի: Ահա այն հարցը, որի վրայ Ջէմս Հարֆիլդը քիչ չաշխատեց: Նա գրում էր և խօսում այս տեմայի վրայ իբրեւ եռանդոտ պերճախօս մարդ, որը ատում է ամեն տեսակ բռնութիւն:

— Ազգի համար նախատիւնք է այս, տաքացաւ նա միանգամ, երբ ընկերների հետ խօսում էր իրան անհանգստացնող հարցի մասին: Մենք պատերամեցինք և մեզ համար ազատութիւն ձեռք բերինք, և յանկարծ թույլ ենք տալիս մեզ մօտ ստրկութիւն լինելու, որնոր շատ ուելի ամօթալի է, քան այն, որ մեզ շղթայի մէջ էր պահում: Այս խայտառակութիւն է, Ամերիկայի վրայ այս նախատիւնքի բիծ է. . . Ստրկ-նեղրների վրայ լոկ մտածելն անգամ արիւնս եփ է բերում երակներէս մէջ: Ես չեմ հասկանում, ինչպէս կարող են համբերել կրթութեամբ և զարգացած մարդիկ, որ իրանց մօտ այդպիսի ստորացուցիչ ծառայութիւն լինի: . . .

Կարելի է ենթադրել, թէ ինչպէս Ջէմսը եռանդոտ և պերճախօսութիւնով պաշտպանեց իր հայացքները և

համոզմունքները այդ հարցի մասին, երբ միանգամ ճառախօսեց նա «Ռեբատեան» ընկերութեան նիստերից մինում: Ներկայ եղողներն ապշած էին մնացել երիտասարդ բեմբասացի իդէանների փալլունութիւնից, տեսութիւնների հարստութիւնից և տրամաբանական փաստերից: Պարզ երևում էր, թէ նա այդ հարցը սիրով ուսումնասիրել էր և շատ զրքեր ու բրօշէրներ կարդացել՝ որպէս զի լաւ պատրաստուած մտնէր ուսումնական վիճաբանութեան մէջ:

— Եղբայրներ, սրան ուղարկենք իբրեւ պատգամաւոր Օգիօ նահանգի կողմից միջազգային ժողովին, աղաղակեցին ուսանողները, երբ նիստը վերջացաւ:

— Խնդրեմ ինձ ոչ մի տեղ չուղարկէք, մինչև Չեստերեան դպրանոցից կանգիդատի պաշտօնով դուրսգալս, ընդդիմաբանեց ծիծաղելով Ջէմսը՝ դիտմամբ կատակի տեղ դնելով ընկերների առաջարկութիւնը: Բացի այդ, պէտք էր իմանալ թէ ո՞վ պիտի վճարէր ընտրութեան ծախսերը:

— Ո՞վ, ի հարկէ, կանգիտատն ինքը՝ յարգոյապատիւ Ջէմս Հարֆիլդը, բացականչեց Գարրի Բօյտօնը, և նրա խօսքերը ծածկուեցան ներկայ եղողների բարեկամական բարձր ծիծաղով: Ամենից բարձր Ջէմսն էր ծիծաղում:

Այն ըուպէից, երբ Հարֆիլդը վճռեց բարձրագոյն դպրոց մտնելու, լատիներէն լեզուն նրա առանձին մրտադիւր ուսումնասիրութեան առարկան եղաւ, նա նրան էր նուիրում իր ամեն մի ազատ ժամը: Աշնան վերջերում, եկաւ Չեստէր նրա մօտ համօրէն գիտութիւնների ինստիտուտի ուսանողներից մինը. այդ ուսումնարանը նոր էր բացուել Այրամի մէջ, որը Օգիօ նահանգում Պարթէշի գրաֆութեան մէջ էր գտանվում: Այնտեղ երկու սեռից ընդհամենը հարիւր հոգի ուսանող կար, բայց այդ թիւը օրըստօրէ շատանում էր: Նորեկ ուսանողը



Հարֆիլդին շատ մխիթարական տեղեկութիւններ հա-  
ղորդեց, նա ասաց որ Այրամուս կեանքն այնպէս թանգ  
չէ, ինչպէս Չեստերում, որ ինստիտուտի ուսուցիչները  
բոլորն էլ հոգեւորական ընկերութիւնից են, որին պատ-  
կանում են և Հարֆիլդեանները, և որ ուսումնարանը  
նահանգի մէջ բարի համբաւ ունի: Այն ժամանակ Ջէմ-  
սը վճռեց նախ և յառաջ պատրաստական ընթացքն  
անցնել Չեստերում և յետոյ արդէն մտնել կոլէջ:

1850 թուականի նոյեմբերին Չեստերեան դպրանո-  
ցից աւարտողների մէջ Ջէմսը կանգիտատի կոչում ստա-  
ցաւ. մնաս բարովին նա մի այնպիսի փալլուն ճառ խո-  
սեց, որ կատարելապէս բոլոր լսողներին գրաւեց:

Ձմեռը մօտենալու ժամանակ, մայրը համոզեց հէմ-  
սին մի քիչ հանգստանալ և ուղղեկցել իրան Կլեւլանդ  
և Ջանեսվիլլ, ուր նա հիւր էր գնալու իր ազգականների  
մօտ: Եւ որովհետեւ այդ ժամանակ հէնց նոր էր երկաթու-  
ղու զիծը բացուել Կլեւլանդի և Կօլումբուսի մէջ՝ որ  
Օգիո նահանգի մայրաքաղաքն էր, ուստի՝ մօր ու որ-  
դուն յաջողութեամբ անգամ շոգիով ճանապարհոր-  
դել: Բնութեան վրայ արած գիտութեան յաղթանակը  
խորը տպաւորութիւն ունեցաւ զգալուն երիտասարդի  
վրայ:

Ընդհանրապէս, քաղաքային կեանքի առաջին ծա-  
նօթութիւնը, վիթխարի շինութիւնների տեսքը, փողոց-  
ների լայնութիւնը, անդադար շարժողութիւնները՝ չէին  
կարող անհետ անցնիլ մի երիտասարդ մարդու համար,  
որ անտառներումն էր մեծացել: Նա առաւօտից մինչև  
իշիկուն ամեն բանի նայում էր, սովորում էր, ամեն օր  
վազում էր տեղական դատարանի նիստերին ներկայ լի-  
նելու և հիացած ասում էր մօրը, թէ այս ճանապար-  
հորդութիւնն իր համար դիտողական ուսման ընթացքն  
է: «Ես, մայրիկ, այնքան բան տեսայ և այնքան բան

լսեցի այստեղ, որ այժմս ես պարզ հասկացողութիւն  
կազմեցի այն բանի մասին, թէ ինչ բան է Հասարա-  
կական գործունէութիւն», բացականչեց նա մի-  
անգամ, երբ վերադարձաւ տուն քաղաքում շրջագայու-  
թիւնից:

Կլեւլանդից մինչև Ջանեսվիլլ անցնող ճանապարհը  
մօր ու որդու համար աննկատելի կերպով անցաւ. այն-  
տեղ մօրաքրոջ մօտ մի քիչ հիւր մնալով՝ նրանք նըս-  
տեցին մի փոքր մակոյկ և փոքրիկ գետի վրայից դէպի  
ներքեւ շարունակեցին իրանց ճանապարհը Ջանեսվիլլից  
18 մղոն հեռու, ուր նոյնպէս կենում էին նրանց ազ-  
գականները: Տիկին Հարֆիլդը շատ ուրախացաւ նրանց  
տեսութեանը. և ինչպէս չուրախանար, մօտ 15 տարի կը լի-  
նէր, ինչ նա իր մօտիկ ազգականներից ոչ մէկին չէր այցելել:

Ջէմսը տեղը դադարել չէր կարողանում. նա սկսեց  
տեղեկանալ, թէ արդեօք այդ մօտերքում ուսուցչի տեղ  
կա՞լ, և իսկոյն երեք ամսուան մնալու համար սկսեց պատ-  
րաստութիւն տեսնել: Ուսումնարանը ամենաոգոյնների  
դրութեան մէջ էր. թէ ծնողներից և թէ հոգաբարձու-  
թեան անդամներից ոչ ոք չէր հոգում գոնէ փայտի հար-  
կաւոր պաշարի մասին, այնպէս որ երեխանները և ուսու-  
ցիչը ցրտից դողդողում էին փայտաշէն խրճիթում: Բախ-  
տաւորապէս ուսումնարանից մի քանի սափէն հեռաւո-  
րութեան վրայ հին մնացած քարածուխի հանք կար:  
Ջէմսը աշակերտներին սառչարկեց, որ դասերից ազատ  
ժամերին իրանք ձեռք բերեն իրանց վառելիքը: Երե-  
խաները նրա հետ ի միասին սկսեցին քարածուխ կտրել,  
և արդէն քանի մի օրից յետոյ ուսումնարանի խրճիթի  
փոքրիկ վառարանից ամեն առաւօտ չալ կրակի բոց  
էր բարձրանում:

Ուսումը լաւ առաջ էր գնում, չնայելով այն բա-  
նին որ երեխաների մեծամասնութիւնը մի առանձին



զարգացումով չէր գերազանցվում: Ուսումնարանի մասին շատ լաւ էին խօսում. ծնողները՝ որոնք մինչև այդ ժամանակ անտարբեր էին դէպի իրանց զաւակների կրթութեան գործը՝ այժմ ակամայ սկսեցին նրանով հետաքրքրուել, և երբ, երեք ամիսն անցնելուց յետոյ, Ջէմս Հարֆիլդը իր մօր հետ այնտեղից հեռացաւ, ամենքն էլ անկեղծօրէն ափսոսացին: Երեխաները և նրանց ծնողները դեռ երկար ժամանակ լիշում էին Օգիօից եկած իրանց խելօք և բարի ուսուցչի մասին:

## XIX

Երբ յայտնի ժամանակամիջոցը հասաւ՝ Ջէմսը դէպի Այրամ ուղևորուեց, ուսումնարանական յանձնաժողովին ներկայացաւ և յայտնեց իրան ով լինելը. որ ինքը երեք տարի Չեստէրեան դպրանոցումն է եղել, երեք ձմեռ ուսուցչութիւն է արել տեղական ուսումնարաններում և ցանկանում է այժմ ինստիտուտ մտնել՝ ուսման ընթացքը վերջացնելու համար:

— Ես, պարոններ, չքաւոր եմ, ուղղակի յայտնեց նա, — ես ինձ համար վճարելու համար ոչինչ չունիմ, չի կարելի արդեօք ինձ դռնապան կարգէք: Ես կը զանգահարեմ և գաւիթը կաւելեմ, իսկ փոխանակ ռոճիկ տալու՝ դուք իմ աշխատանքս համարեցէք թէ դասախօսութիւնների համար վճարում եմ:

— Ինչպէս իմանանք, թէ դուք կարող էք այդ պարտականութիւնները լաւ և ճշտութիւնով կատարել, հարցրեց յանձնաժողովի անդամներից մինը: Այստեղ ձրի մենք ոչ ոքի չենք սովորեցնում:

— Փորձեցէք, ինձ երկու շաբաթ ժամանակ տուէք. եթէ ես ձեզ պէտքը չգամ — կերթամ, պատասխանեց Հարֆիլդը, առանց ուրիշ բան ասելու:

Այդ ժամանակ նրա 20 տարին նոր էր լրացել: Զանգահարողի և գլխաւոր սրբօղի պաշտօնը յանձնեցին նրան, ուրիշ խօսքերով՝ սրահի պահապան նշանակեցին: Զէնց առաջին օրից նա աշխատեց մօտենալ տեղական հիւանդանոցներին, նրա հետ գործ չինելու համար պայմանաւորուեց և յետոյ չորս ուսանողների հետ մի սենեակ վարձեց: Ինչ ասել կուզի որ նեղուած էր, բայց նեղուածքի մէջ էլի կարելի է ապրել, եթէ միայն զրկանք չլինի: Երբոր այս հոգսերը վերջացան, Ջէմսն սկսեց իր պաշտպանողական ճանք գրել, և նա այնպիսի բարեխղճօրէն այդ բանի մասին նիւթեր պատրաստեց՝ որ ուսուցչապետների ուշադրութիւնն իր վրայ գրաւեց: Զանգահարողի պաշտօնը ստիպում էր նրան համարեա արշալուսից առաջ զարթնել, որովհետեւ առաջին զանգը պէտք է տար ճիշտ հինգ ժամին: Սմենախիստ ճշտութիւն էր պահանջվում՝ մի րոպէ ոչ վաղ և ոչ էլ մի րոպէ ուշ: Ժշտութիւն սիրող Հարֆիլդի համար կատարելապէս ողջ մէկ էր՝ 4-ին թէ 5-ին վերկենալ. օրուայ մէջ երեք թէ տասներկու անգամ զանգ խփել: Ինչպէս որ նրան հրամայում էին՝ այնպէս էլ կատարում էր նա:

Ջէմսը երբ սրահի պահպանութիւն էր անում Այրամեան ինստիտուտում, այդտեղ ուսանում էր և մի երիտասարդ ամերիկուհի, որնոր այժմս բնակվում է Իլլինօիս նահանգում. ահա թէ Ջէմսի մասին նա ինչ է պատմում.

«Երբ Հարֆիլդը մեր ուսումնարան մտաւ, դասախօսութիւնների համար վճարելու փոխարէն՝ նա դռնապահի պաշտօն սկսեց կատարել, այսինքն՝ զանգահարում էր և գաւիթն ակելում: Կարծես հէնց հիմա ևս տեսնում եմ նրան զանգի թակը ձեռքին, որ պատրաստ է նշանակած ժամին ձգել և նրանով իմաց տալ ուսուցիչներին և աշակերտներին՝ հաւաքուել իրանց տեղերը



և այնօրուայ աշխատանքով պարապել: Մինչի մեր պատ-  
րաստական դահլիճ մտնելը, չգաղարելով զանգահարե-  
լուց՝ նա մեզանից իւրաքանչիւրին քաղցրութիւնով բա-  
րով էր տալիս: Ամբողջ ինստիտուտում ամենաթողո-  
վրդական անձնաւորութիւնը նա էր, միշտ էլ ուրախ,  
ասող-լսող և գրաւիչ էր: Նա վերին աստիճանի սրամիտ  
էր և ընդունակ, որի նմանը չկար մեր ուսումնարա-  
նում: Նրա կատակները, որ այնպէս համով էին և զուար-  
ճակի, երբէք ոչ կծու էր լինում և ոչ վիրաւորիչ: Ես չեմ  
լիշում, թէ նա նրանցով մէկնումէկիս վիրաւորած  
լինի»:

Ջէմսն իր համեստ պարտականութիւնները պատուով  
և բարեխղճօրէն կատարելով՝ այնպէս ազնուացրեց նը-  
րանց, որ ընկերների աչքում բարձր նշանակու-  
թիւն ստացան, ինչպէս թէ նա մի որեւէ պատուաւոր պաշ-  
տօն լինէր կատարելիս:

Փարնանը՝ երբ Հարֆիլդը դեռ առաջին ընթաց-  
քումն էր՝ ինստիտուտի վերատեսչի գլխում մի լաւ միտք  
ծագեց. նա ուսանողներին առաջարկեց՝ ամեն մէկը մի-  
մի ծառ հանի անտառից և բերի ինստիտուտի շինու-  
թեան առաջ եղած հրապարակում տեղ փորի և տնկի:  
Այսպիսով՝ սկիզբն եղաւ այն ապագայ այգու, որի ծա-  
ռերի շուաքի տակ հանգստանում են ուսանողների եր-  
րորդ և չորրորդ սերունդներ:

— Այ գեղեցիկ միտք, բացականչեց Հարֆիլդը լսե-  
լով արած կարգադրութիւնների մասին: Բայց եթէ մե-  
զանից իւրաքանչիւրը համաձայնի ոչ թէ մի-մի, այլ երկ-  
երկու ծառ հանել, այսինքն մէկը մեր փոխարէն, իսկ միւ-  
սը ուսանողուհի-օրիորդներից մէկնումէկի փոխարէն,  
այն ժամանակ ոչ միայն ինստիտուտի հրապարակը կը  
ծածկուէր, այլ մօտիկ փողոցներն էլ խիտ ծառաստան

կը դառնար: Արդեօք եկող շաբաթ՝ օրուանից՝ չսկսէնք  
տեղափոխութիւնը:

— Հիանալի է, համաձայնեցին ընկերները: Եւ իւրա-  
քանչիւր ծառը մենք կ'անուանենք այն ջահիլ՝ օրիորդի  
անունով, ի պատիւ որի ծառը կը տնկենք:

— Այո, մի երեսուն տարուց յետոյ, ինստիտուտի ու-  
սանողները և ուսանողուհիները շնորհակալ կը լինին  
մեզանից՝ երբ մեր տնկած այգու ծառերի ստուերների  
տակ կը զբօսեն, բացականչեց Հարֆիլդը:

Այլամեան ինստիտուտի Հարֆիլդի ընկերները չա-  
փազանց յարգում էին նրան. նա նրանց աչքում առանձ-  
նապէս բարձրացաւ, երբ նրա ընտիր յատկութիւնների  
մէջ երևաց և նրա բնաւորութեան ամենաաչքի ընկնող  
կողմը, այն է՝ նա անկաշառելի արդար էր լինում նոյն  
իսկ ամենաչնչին բաների մէջ: Ջէմսը սաստիկ սիրե-  
լով կռթօփի խաղը՝ միշտ ցաւում էր նրանց հա-  
մար, ովքեր զուրկ էին լինում այդ բաւականութիւնից:  
Մի անգամ երբ նա փայտը վերցնելով՝ պատրաստվում  
էր իրան տեղը բռնելու, նա նկատեց որ խաղացողների  
չորս կողմն են ժողովուել ստորին դասատան աշակերտ-  
ները և նախանձով մտիկ են տալիս իրան վրայ: Փոք-  
րիկների աչքերում պարզ կարգացվում էր հետեւեալ խըն-  
դիրքը՝ «Թոյլ տուէք մենք էլ խաղանք»:

— Մի՞թէ այս փոքրերը չպէտք է մասնակցեն մեր  
խաղին, հարցրեց Ջէմսն իր ընկերներներից մէկին:

— Սա էլ ինչ մտածեց, բացականչեց նա. երեխա-  
ների հետ խաղանք: Նրանք մեզ միայն կը խանգարեն:

— Բայց եթէ նրանք սաստիկ ցանկանում են: Ինչո՞ւ  
չթողլ տուլ . . .

— Հարկաւոր չէ: Ո՞րտեղից նրանք կ'արող են այս  
ծանր փայտը բանացնել, շատ կարելի է վնասուեն էլ:



—Եթէ դուք նրանց չընդունէք — ես էլ չեմ խաղալ, ասաց Ջէմսը վճռողաբար և մի կողմ ձգեց ձեռքի փայտը:

—Պարոններ, թող այդպէս էլ լինի, Հարֆիլդի խաթեր Համար փոքրերին էլ թոյլ տանք, ձայնեցին մի քանի ուսանողներ, որոնց ափսոսներն եկաւ որ զրկուելու են Ջէմսի պէս ճարպիկ խաղընկերից: Թող զան մեզ Հետ խառնուեն, և եթէ մեզ խանգարեն՝ այդ Ջէմսի մեղը կը լինի:

—Նրբէք նրանք մեզ չեն խանգարիլ, այլ ընդհակառակը՝ նրանք խաղն աւելի կը կենդանացնեն, ընդդիմաբանեց Ջէմսը բարձրացնելով փայտը և կանչելով երեսներին խաղացողների մէջ մտնելու, — եթէ խաղը իրան կանոնով էլ առաջ չերթայ՝ այդ մի մեծ կորուստ չէ, բայց յետոյ գիտէք՝ որքան բաւականութիւն կը պատճառուի. չէ՞ որ խաղի բուն նպատակն էլ Հէնց դրա մէջն է կայանում:

## XX

Հարֆիլդն իր ուսման առաջին ընթացքի վերջում թողնելով Ալքամեան ինստիտուտի դռնապանութիւնը՝ կրտսեր ուսուցչի պաշտօն ստացաւ անգլիացիների պատմութեան, զրականութեան և Հին լեզուների բաժնում: Այսպէս՝ նա միևնույն ժամանակ էր և՛ ուսանող, և՛ դասատու, և՛ Հիւսն: Նրա մուրճի թղթիկոյին և հարթչի ճրգճրգոյին շուտով ընտելացան թէ՛ ընկերները և թէ՛ քաղաքացիք: Ուսանողները՝ լսարանից դուրս գալիս՝ յաճախ տեսնում էին Ջէմսին ինստիտուտից մօտիկ կառուցանուող մեծ տան տանիքի վրայ աշխատելիս և մի առանձին յարգանքով խօսում իրար հետ այդ նշանաւոր

աղքատ երիտասարդի մասին, որի համար ամենամեծ բաւականութիւնը աշխատելն էր:

Հիւսնութիւնից Հարֆիլդը լաւ արդիւնք էր ստանում, նա դրանով ոչ միայն կարողանում էր կոյսարանի ճաշի համար վճարել և իր բոլոր միւս ծախսերը ծածկել, այլ և նա կարողացաւ հարկաւոր գումարը ձեռք բերել կօլէջին վճարելու իր ուսման համար:

Չնայելով որ Հարֆիլդը դործերով ծանրաբեռնուած էր, բայց և այնպէս նա էլի ժամանակ էր գտնում կրօնական և քաղաքական ժողովներին մասնակցելու, ամեն տեղ նա ճառեր էր արտասանում, և իր ազդու պերճախօսութիւնով լսողներին գրաւում: Ալքամի քահանաներից մինը՝ հայր Բենտլէյը սերտ մտերմութիւն հաստատեց ուսանող-քարոզչի հետ, բայց քահանային յուզմունք էր պատճառում մի քիչ այն հանգամանքը, որ Հարֆիլդն աւելի սիրով քաղաքականութեան մասին էր խօսում քան թէ կրօնի:

Մի անգամ այսպիսի մի դէպք պատահեց. Հարֆիլդը հայր Բենտլէյի հետ եկեղեցու դասում կանգնած էր, եկան կանչեցին նրան որ գնայ ճառախօսի մի նշանաւոր քաղաքական ժողովում՝ այնտեղ «Հոետոր» չգտնուելու պատճառով: Ջէմին իմանալուն պէս եկեղեցուց դուրս եկաւ:

«Ջէմս, մի՛ գնար այնտեղ», ուզում էր աղաղակել յուզուած ծերունի քահանան Հարֆիլդի ետքից, բայց մի րոպէ մտածելուց յետոյ նա ճարահատուած ձեռքը շարժեց ասելով ինքն իրան. «Սակայն, Աստուած իրան հետ, թող գնայ. ես գիտեմ որ, վաղ թէ ուշ, այս երիտասարդը Միացեալ—Նահանգների նախագահ է դառնալու:

Պէտք է ասած՝ որ Ալքամի համօրէն գիտութիւնների ինստիտուտում եղած երկրորդ տարին Հարֆիլդի կեանքի համար շատ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ: Բացի այն որ աւելի ու աւելի զարգացաւ նրանում



Հռետորութեան տաղանդը, այլ և նրա քաղաքական Համոզմունքները նշանաւոր կերպով ամրացան ու կոկոնեցան: «Անտառների որդին»՝ մտաւորապէս և բարոյապէս զարգանալով՝ աննշմարելի կերպով պատրաստում էր իրան ապագայ մեծ կոչումի Համար:

Ջէմսը շարունակում էր Հին լեզուների դասախոսութիւնը: Մի անգամ ինչպէս եղաւ նրա ուրախութիւնն ու զարմացումը, երբ յունարէնի դասի ժամանակ նա իր լսարանում նստած տեսաւ Չեստէրեան դպրանոցի երեւմն ուսանողուհի օրիորդ Լուկրէցիա Բուդօլֆին: Օրիորդը շատ լաւ էր սովորում, և, ինչ ասել կուզի, այդ բանով աւելի ևս դէպի իրան էր քաշում նրան: Ջէմսն ու օրիորդ Լուկրէցիան ազնիւ և անկեղծ սիրով սիրում էին իրար, ուստի՝ ուսման ընթացքի վերջում խօսք տուին իրարու Հետ ամուսնանալ, միայն այն պայմանով՝ որ սպասեն մինչև իրանց լիակատար կրթութիւն ստանալը:

Մինչև այդ ժամանակ Ջէմսն ընկերների մէջ վայրենիի պէս էր, իսկ դասարանից դուրս ամենայն կերպ աշխատում էր խոյստալ կանանց ընկերութիւնից: Բայց օրիորդ Բուդօլֆի ներկայութեան միջոցին կարծես նա վերածնվում էր. նա սկսեց յաճախել ուսանողների և ուսանողուհիների կազմած երեկոյեան խնջոյքներին. երբ նրանք գնում էին անտառ կամ լեռան վրայ զբօսնելու, Հարֆիլդն էլ էր գնում նրանց Հետ. մէկ խօսքով՝ կատարելապէս ընկերութեան Հոգին դարձաւ: Նա վազում էր, թռչկոտում էր, երգում էր, զանազան ոտանաւորներ էր կարգում, — որոնցից շատը նա անգիր գիտէր, և միևնույն ժամանակ երեխայի պէս սկսում էր ուրախանալ, երբ իրան անյայտ ցեղին պատկանող մի թռչուն էր տեսնում, կամ երբ աչքին էր ընկնում դարաւոր ծառերի գեղեցկութիւնը:

Ջէմսն այն աստիճան ուրախ ու սրամիտ էր, որ նրա կենդանութիւնը Համարեա և իրան շրջապատող-

ների վրայ էլ էր անցնում, և, ուր որ նրա ձայնը լըսու էր, կարելի էր վաղօրօք գուշակել թէ այնտեղի մարդիկ ուրախ են: Նոյն իսկ լոկ նրա ձեռքը սեղմելիս մարդ կարծես մի տեսակ ազնիւ, ջերմ բարեկամական բան էր զգում: Հարֆիլդը յառաջագէմ էր թէ գիտութիւնների և թէ արհեստների մէջ և նրա ձեռնարկութիւնների մէջ ունեցած յառաջադիմութեան զլխաւոր պատճառը պէտք է Համարել այն անփոփոխ կանոնը, որ նա իրան Համար գրել էր՝ եթէ մարդ մի գործ սկսում է, Հապառերեմն պէտք է անպատճառ շարունակի մինչև նրա աւարտումը:

Երբ բարձր դաստիարակաւ աշակերտներ թողնելու օրը մօտեցաւ՝ ինտոիտուտի վերատեսուհին ու ուսուցչապետները միմեանց ասում էին.

— Մեզ Համար անհրաժեշտ է, որ Հարֆիլդը ետգայ Այրամ մեզ մօտ: Միայն առ այժմս թող նա իր ուսման ընթացքն աւարտէ կօլէջում, իսկ լետոյ մենք նրան որևէ ամբիոն կառաջարկենք: Այդ բանով մեր ուսումնարանը մեծ ժողովրդականութիւն կ'ստանայ, որովհետև ուսանողներից սկսած մինչև քաղաքի վերջին բնակիչը, ամենքն էլ պաշտում են այդ մարդուն:

Եւ կարծես անկարելի էր չմտերմանալ ուսանող-ուսուցչի Հետ: Դասատանը, ուր երբեմն 90-ից աւելի լըսողներ էին լինում նստած, Ջէմսը կարողանում էր միակերպ ամենքի Հետաքրքրութիւնը շարժել. բայց նա մի առանձին Հոգացողութիւն և ուշադրութիւն էր դարձնում դէպի այն աշակերտները, որոնք չէի գերազանցում իրանց ընդունակութիւնով: Քանի մի խրախուսական խօսքեր, մի քաղցր ժպիտ երիտասարդ ուսուցչի Համար որևէ արժէք չունէին, մինչդեռ նա դրանցով գրաւում էր աշակերտների սիրտը և նրանք էլ ամենայն ճիգ թափում էին, որ ապացուցանեն Ջէմսին՝ թէ իրանք Հասկացան նրան:



«Նս երբէք չեմ կարող մոռանալ, պատմում է Այրամեան ինստիտուտում եղած աշակերտներից մինը, այն քաղցր տպաւորութիւնը, որ ունեցաւ ինձ վրայ Հարֆիլդի Հմտութիւնը՝ կարողանալ Հարկաւոր եղած ժամանակ փայփայել: Մի օր՝ մեր տան և քաղցր Հայրենիքիս կարօտը քաշելուց՝ սաստիկ տխուր էի. մտնում եմ ինստիտուտի լսարաններից մինը, ուր Հանրահաշիւ էր դասախօսում բարձրահասակ, թիկնաւէտ և զանգրահեր ուսանողը: Հէնց նա իմ երեսիս տխուր արտայայտութիւնը նկատեց թէ չէ, եկաւ մօտս, զրկեց ինձ երկու ձեռքով և քնքշօրէն կրծքին սեղմեց: Այդ բանից զգացուած՝ մի րոպէում չքացաւ տխրութիւնս»:

Հարֆիլդը՝ տաքսիրտ բնութեան տէր լինելով, չափազանց զգայուն էր գէտի նրանց, որոնք բարի սիրտ ունէին: Այսպէս օրինակ. Այրամեան ինստիտուտը թողնելու ժամանակ նա ամենից առաջ նամակներ ուղարկեց քանի մի բարձրագոյն դպրոցների վերատեսուէչներին՝ իմանալու համար նրանց ուսումնարանի կանոնադրութիւնը, ուղղութիւնը և նախագիծը: Նրանք ամենքն էլ թէև ուղարկեցին նրա ուղածը, բայց շատ չոր կերպով պատասխանեցին: Նրա ուշադրութիւնը գրաւեց Նոր—Անգլիայի Ուիլեամս անունով կօլէջի վերատեսուէչ դօկտօր Խոպկինսի կարճաօտ, բայց զգայուն սրտով գրած նամակը: «Եթէ դուք մեզ մօտ գաք, գրում էր ծերունին, այն ժամանակ մեզ համար առանձին բաւականութիւն կը համարենք ձեզ համար անելու այն բոլորը, ինչ որ հնարաւոր է»:

Այս սրտանց գրած քանի մի խօսքերի մէջ կարծես լսելի էր մի ինչ որ եռանդաւոր անկեծութիւն:

— Եւ ի՞նչու, ես Ուիլեամս եմ գնում, յայտնեց Ջէմսն ընկերներին և ուսուցչապետներին տուն գնալիս մնաւ-բարովի ժամանակ:

## XXI

Ջէմին, Ուիլեամստուն Հասնելուն պէս՝ իսկոյն դօկտօր Խոպկինսին ներկայացաւ: Տեսնելով իր առաջ կանգնած մի բարձրահասակ, ամօթխած, աղքատ-հագնուած, խիտ, շէկ մազերով և մեծ, բաց ճակատով երիտասարդ՝ և ուշադրութիւնով նայելով նրա բարի, մտախոհ երեսին, որի վրայ չէր նկատվում կրած զրկանքների ամենափոքր հետքն անգամ, — դօկտօր Խոպկինսն ամենևին չէր կարողանում ենթադրել, թէ իրան առաջ կանգնած է Չեստերեան դպրանոցի այն ուսանողը, որի պերճախօս, խելօք նամակն այնպէս հետաքրքրել էր իրան:

— Երևում է, խեղճն աւելի իր կրթութեան մասին է հոգում, քան թէ իր արտաքինի մասին, մտածում էր ծերունին՝ լուռ նայելով մտնողին:

— Ես եմ Հարֆիլդը, Օգիօ նահանգից, ամաչելով արտասանեց ուսանողը:

Այդ մէկ խօսքն արդէն բաւական էր Խոպկինսն իր ձեռքը տուեց և սրտագին սեղմեց նրանը: Այդ բարեկամական ձեռք սեղմելուց յանկարծ Ջէմսի սիրտը թեթեւութիւն զգաց: Նրան այնպէս թուաց թէ այդ ծանրագլուխ և արտայայտող ճակատով վսեմ վերատեսուէչ իր ազգականն է: Մինչև այդ ժամանակ Ջէմսը միայն կարողացել էր ջերմեռանդութիւնով Խոպկինսի աստուածաբանական դասախօսութիւնները կարգալ— և յանկարծ նոյնիսկ հեղինակին տեսնում է իր առաջ:

— Ինչպէս ուրախ եմ, որ ես այստեղ ընկայ, մտածեց Ջէմսը:

Հարֆիլդը շատ հեշտութիւնով քննութիւն տուեց և իսկոյն ընդունուեց բարձրագոյն ընթացքի ստորին դասարան:



—Եթէ դուք բոլոր արձակուրդների ժամանակ մը-  
նաք կօլէջու՞մ, նկատեց նրան վերատեսուչը քննութիւ-  
նից յետոյ, այն ժամանակ դուք կարող էք ուզածիդ  
պէս օգտուիլ ուսումնարանական գրադարանից, որը  
շատ հարուստ է գրքերով:

Հարկաւոր է ասել, որ ստանալով այդ թոյլտուու-  
թիւնը, ինչպէս ուրախացաւ Հարֆիլդը, մինչև այդ  
ժամանակ նա ժամանակ չունէր, որ կարգար իր անձ-  
նական բաւականութեան համար, բայց այժմ նա կա-  
րող էր ամբողջ չորս շաբաթ գործ դնել այդ բանի  
համար...

Գրադարանի մեծութիւնը և կազմակերպութիւնն  
իրանց հոյակապութիւնով ապշեցրին նրան: Առաջին  
հեղինակը, որին Ձէմսն ամբողջ օրեր էր նուիրում՝ Դէ-  
քսպիրն էր: Նա այն աստիճան գրաւուեց նրանով, որ  
բերանացի սովորեց շատ տեսարաններ, մենախօսութիւն-  
ներ, և սկսեց բարձրաձայն արտասանել այդ սովորած-  
ները:

Կօլէջի ուսանողները, մանաւանդ թէ նրանք, որոնք  
հարուստ էին և բարձր դաստակարգից, առաջին անգամ  
աչքի-տակով և մի քիչ էլ տնազով էին մտիկտալիս ան-  
բարեձև և ցնցոտիներով հագնուած նորեկի վրայ: Ամե-  
նից աւելի աչքի էր ընկնում նրա մաշուած հին ձևի ըզ-  
գեստը: Այնպէս երևում էր թէ նրանից հեռու էին  
մնում: Ձէմսը չէր կարող չնկատել այդ վարմունքը, բայց,  
ըստ իր սովորութեան, որ միշտ բարեսրտութիւնով և  
ներողամտաբար վարուել զիտէր դէպի ուրիշների թուրու-  
թիւնները՝ հէնց այս անգամին էլ այդ կերպ վարուեց:  
Դեռ երկու շաբաթ անցած չէր լինի՝ ընկերներն իրանց  
կարծիքը փոխեցին նրա մասին:

—Սա կատարելապէս հոգի է, բացականչում էին  
նրանք: Մանաւանդ ինչպէս էլ զօրեղ է: Տեսաք ինչպէս

լաւ էր խաղում, և ինչպէս լոքում էր, ինչպէս վազում  
է, նրան հասնիլ չի կարելի: Բայց ինչպէս էլ զարգացած  
է, կարծես թէ նա բոլոր գրքերը կուլ է տուել:  
Խաչը գիտենայ, եղբայրներ, լաւ քաջ տղայ է: Նա  
մեր ուսումնարանի համար փառաւոր գիւտ է: Միայն  
մի բան ամիսս որ նա շատ չքաւոր է, սարսափելի վատ է  
հագնուած: Եթէ նրան օրինաւոր կերպով հագցնէին,—  
նրանից մի լաւ երիտասարդ կը դուսդար:

Ամենքն էլ սիրեցին Հարֆիլդին: Առանց նրան  
ուսումնարանում ոչ մի բանի չէին ձեռնարկում, ամեն  
ինչի նա մասնակցում էր, մինչև անգամ իր ոտանաւոր-  
ները նա սկսեց տպագրել «Դպրոցական Տեսութիւն» ա-  
նունով լրագրի մէջ, որ հրատարակում էին Կօլէջի  
ուսանողները: Վարչութիւնը չէր կարողանում ըստ ար-  
ժանոյն գովաբանել հեռու արեւմտքից եկած շնորհալի  
երիտասարդին: Բայց Խոպկինսն այնպէս մտերմացաւ  
նրա հետ, որ կարծես իր հարազատ որդին լինէր:

Անցաւ աշունը, վրահասան ձմեռուայ արձակուրդ-  
ները:

—Հարֆիլդ, դուք ի՞նչ էք մտադրուել, մնաց պէտք  
է անցկացնէք այս երկու ամիսը, հարցրեց ընկերնե-  
րից մինը:

—Ես կարծեմ լաւ կը լինի գեղազրութեան ուսում-  
նարան բանալ, ուրախ պատասխանեց Ձէմսը: Բայց միայն  
չգիտեմ, ինչ տեղ ընտրեմ:

—Գնացէք Վերմոնտի կողմերը, այնտեղ կրթուած  
և հարուստ մարդիկ շատ կան. ձեր ուսումնարանը յա-  
ջողութիւն կունենայ:

Հարֆիլդը հէնց այդպէս էլ արաւ. գնաց Նիւ-Եօրկի  
նահանգը, Վերմոնտի մօտ գեղազրութեան ուսումնա-  
րան բացեց, որից վնաս չկրեց: Այնտեղ նա շատ բարեկամ-  
ներ ճարեց, իսկ եկեղեցիներում իր արտասանած քարոզ-  
ներով կատարելապէս մեծ անուն հանեց:



Տարիքով քահանաներից մինը սրտանց խորհուրդ էր տալիս նրան իր մօտ քարոզիչ մտնելու, խոստանալով մեծ ուժիկ տալ. բայց Հարֆիլդը բոլորովին չընդունեց այդ ձեռնտու առաջարկութիւնը, ասելով որ ինքը միայն մի նպատակ ունի աչքի առաջ, — բարձրագոյն կրթութիւն ստանալ:

— Անկասկած՝ Այրամեան ինստիտուտում երբէք այսպիսի մեծ ուժիկ չեն տալ ինձ, ինչպէս ձեզ մօտ, ասաց Ջէմսը, և ես գիտեմ որ էլի ես պէտք է քանի մի տարի իմ պարտքերս վճարեմ. սակայն ես խօսք եմ տուել կօլէջում ընտրելիի դիպլոմ ստանալ, իսկ յետոյ Այրամում ամբիոն ընդունել: Այնտեղի ինստիտուտին ես շատ բանով պարտական եմ, և ես չեի ցանկանալ անշնորհակալ գտնուել: Ես իմ մտադրութիւնս չեմ փոխելու:

Այդ արդէն Ջէմսի կողմից անշահախնդրութեան նշանաւոր յատկութիւն էր, որովհետեւ հէնց այդ ժամանակ նրա նիւթական դրութիւնը շատ աննախանձելի դրութեան մէջ էր: Ջէմսին անհրաժեշտ էր օրինաւոր կերպով ոտքից մինչև գլուխ զուգուիլ, իսկ նա հաճախ կուգար չուլէր:

Բարեբախտաբար նրան ազատեց այդ նեղ դրութիւնից մի բարեկամ, որնոր լաւ ծանօթ էր այն գիւղի ընտիր դերձակի հետ, ուր էր և Ջէմսի ուսումնարանը:

— Պարոն Խասկէլ, ասաց նա, մտնելով դերձակի խանութը, — խնդրեմ պարտքով մի ձեռք շոր կարէք մի երիտասարդ ուսանողի համար, որնոր մեր գիւղում գեղադրութեան ուսումնարան է բացել: Շատ լաւ տղայ է. ճիշդ է թէ և չքաւոր է, բայց չափազանց ազնիւ է: Նա ուսանում է Ուիլեամս-Աօլէջում, այստեղ է եկել նա մի առ ժամանակ մնալու:

— Շատ լաւ կը լինի, ես պատրաստեմ, պատասխանեց դերձակը:

— Թէ և ոչ միանուագ, բայց քիչ-քիչ նա ձեր պարտքը անպատճառ լիովին կը հատուցանէ: Ես ձեզ խօսք եմ տալիս:

— Նրա անունն ի՞նչ է:

— Ջէմս Հարֆիլդ, Օգիօից:

— Նրան ինձ մօտ ուղարկեցէք:

Միւս օրը Ջէմսն ինքը ներկայացաւ դերձակին և պարզապէս բացատրեց իջ դրութիւնը:

— Պարտքիս հատուցման համար ժամանակ չեմ կարող նշանակել, ասաց Հարֆիլդը, բայց կը վճարեմ ձեզ մինչև ամենավերջին կօպէկը, — դրա համար ես ձեզ ազնիւ խօսք եմ տալիս:

— Լաւ, ասաց Խասկէլը, որին շատ դուրեկաւ չքաւոր-ուսանողի բաց և ազնիւ տեսքը, այս պարտքի մասին անհանգիստ մի լինիք, շարունակեցէք ըստ առաջնոյն ուսանիլ և երբ որ դուք աւելորդ փող կուեննաք ժողոված — ահա այն ժամանակ ինձ էլ մտաբերեցէք:

Քանի մի օրից յետոյ Ջէմսին բերին մի ձեռք ընտիր հագուստ, հէնց այդ հագուստով էլ նա գնաց կօլէջ: Իսկ իր դերձակի պարտքը վճարեց նա ամենակարճ ժամանակամիջոցում:

Ջէմսն ամեն տարի իր մօրը տես էր գնում. նա այժմս բնակվում էր Սօլօնում՝ կրտսեր աղջկայ մօտ, որը նոյնպէս ամուսնացել էր: Կարելի է ենթադրել, թէ տիկին Հարֆիլդն ինչպէս երջանիկ էր գգում իրան, որ յաջողուեց գոնէ երկու շաբաթ էլ է իր որդու հետ միասին անցկացնիլ:

Ուիլեամս-Աօլէջի ուսանողները նեղրների ստրկութիւնից ազատութեան ամենաեռանդոտ կողմնակիցներն էին համարվում: Բայց ստրկութեան դէմ ամենից աւելի



ձայն բարձրացնողը Ջէմսն էր: Քաղաքական ժողովներում իր ամեն մի հրապարակական ճառով հիացնում էր ունկնդիրներին ոչ միայն իր պերճախօսութիւնով, բայց և պատմական բազմաթիւ տեղեկութիւններով, որովհետեւ նա միշտ ստիպուած էր վկայութիւններ առաջ բերել իր փաստերը հաստատելու համար:

— Սմերիկայի ամենահեռաւոր նահանգներումն անգամ Ջէմսի անունը յայտնի է, ասում էին ուսանողները նրան լսելիս, — ստրկատէրերը խիստ նեղ տեղն են ընկնելու նրա ձեռքից . . .

Խիստ վերահասու լինելով իր վրայ հէնց ամեն բանի վերաբերմամբ, Հարֆիլդը յանկարծ սկսեց նկատել, որ իր ուղեղն սկսում է սաստիկ լոգնիլ չափազանց մտաւոր լաւութեան: Նա արդէն առաջուայ պէս լաւ չէր կարողանում կշռադատել, կարգացածը մոռանում էր, մէկ խօսքով՝ կարծես թէ ուղեղը թուլացել էր: Նա չանհանգրստացաւ այդ մասին, այլ վճռեց մի առժամանակ իր պարապմունքների եղանակը փոխել՝ աւելի թեթեւ կերակուր տալ ուղեղին: Առաջ նա իրան համար կանոն էր դրել վիպասանութիւններ չկարդալ, իսկ այժմ, ընդհակառակը, սկսեց զրանք կարդալ և ամեն ամիս կարդում էր Վալտէր Սկօտի, Կուպէրի, Դիկէնսի, Տեկկերէյի շարադրութիւններից միմի բան: Այդ միջոցով նա բոլորովին բժշկեց իրան և թարմացրեց իր ուղեղը: Վիպասանութիւնները կարգալիս նա նրանցից քաղուստքներ էր անում, երբ նրան որևէ անձանոթ բան էր պատահում պատմութեան, գիւցարանութեան կամ աշխարհագրութեան վերաբերմամբ, և շնորհիւ այդ սխտեմի նա համօրէն գիտութիւնների բազմաթիւ նորանոր տեսութիւններ ձեռք բերեց: Առհասարակ նա իրան կանոն էր դրել՝ ցանկուց առաջ ամենայն խնամքով հողը պատրաստել:

1856 թուականին Հարֆիլդը կօլէջից աւարտելու ժամանակ բնագանցութեան մասին գրած շարադրութեան համար ընտրելիի աստիճան ստացաւ և, վերստեղծի, ուսուցչապետների և ուսանողների ընդհանուր վճռով՝ արժանացաւ հրապարակական ամենաբարձր վարձատրութեան:

## XXII

Դեռ աւարտման հարցաքննութիւնը չտուած՝ Այրամեան ինստիտուտի ուսումնական լանձնաժողովի անդամները Հարֆիլդին առաջարկեցին իրանց ուսումնարանի հին լեզուների և գրականութեան ամբիոնը: Այն ընդունելութիւնը, որ ուսանողներն արին երիտասարդ ուսուցչապետին՝ ամենաքանջելի էր: Ջէմսն այժմ մի շատ պատուաւոր դիրք ունէր:

— Իմ փառասիրութեանը լիովին բաւականութիւն է տուած, ասում էր այն ժամանակ իր բարեկամներից մինին: Ես բարձրագոյն դպրոցի դիպլոմ ունիմ և Այրամում ամբիոն ստացայ: Այժմ ես ինձ բոլորովին նուիրելու եմ ինստիտուտին, և այդ ուսումնարանը այն կէտին պիտի հասցնեմ, որ արեւմտեան նահանգները նրանով պարծենան:

Ուսուցչապետի-տեղակալի պաշտօնում Հարֆիլդի ռոճիկը մեծ չէր՝ ընդամենը 1100 ռ. տարեկան. նա կարող էր շատ հեշտութիւնով ուրիշ տեղ պաշտօն ստանալ երկու անգամ այդ ռոճիկից աւելի, բայց աշխարհիս երեսին ոչ մէկ գանձ չէր կարող նրան ստիպել ձեռք վերցնելու իր թանգազին դպրոցից, ուր նա իրան կատարելապէս բախտաւոր էր համարում:



Ինստիտուտում եղած Հէնց առաջին տարուայ վերջում նշանակեցին նրան մ ա ղ մ ն ա մ ա ղ ա կ ա ն խ ո ղ հ ղ ի ն ա խ ա գ ա հ, իսկ երկրորդ տարում—աւագանի, այսինքն ուսումնարանի վերատեսուչ:

Հարֆիլդը վերին աստիճանի ընդունակ էր երիտասարդներ ընտրելում, գուշակում էր նրանց ընդունակութիւնները և առաջ մղում: Նա այդ բանը հանաքուց «երեսաների ընտրութիւն» էր անուանում. և ճշմարիտ որ նա իր ուսումնարանի համար պատանիներ էր ընտրում. յաճախ նա սաստիկ վէճեր էր ունենում տգէտ ծրնողների հետ, որոնք բաւական էին համարում մէկ կամ երկու տարուայ ուսումը, և պահանջում էին որ իրանց որդիքը տուն դառնան և կրկին գիւղատնտեսութիւնով պարապեն, բայց Ջէմսն ընդունակ աշակերտին երբէք չէր թողնում ուսումնարանից դուստալու: Միայն նա իր այդ կռիւն այնպէս զգուշութիւնով և խելացի կերպով էր վարում որ կուպիտ դաղթական-հայրերից ոչ մինն էլ է երբէք չէր վիրաւորվում. նա իր համոզողական պերճախօսութիւնով այնպէս էր ներգործում իր հակադասութիւն վրայ, որ վերջինս նրա պարապման սենեակից դուրս էր գալիս բոլորովին հիացած նրա քաղաքավարութիւնից և, ինչ ասել կուզի, որդուն էլ թողնում էր ուսումնարանում:

Շնորհիւ իր անսովոր փափուկ բնավարութեան և մարդավարութեան, որոնցով վարվում էր նա մարդերի հետ, Հարֆիլդն սկսեց քիչ-քիչ ընդհանուրի սէրն ու յարգանքը վայելել: Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները միմիայն նրան են պարտական, եթէ նրա նախագահութեան ժամանակ վարչութեան գլուխ էին կանգնած ագնիւ և շնորհալի մարդիկ: Նա շատերին առաջ տարաւ այն պատանիներից, որոնք Այրամեան ինստիտուտում ուսել էին իր ձեռքի տակ: Ահա թէ ինչ է ասում իր բերանով այդ դպրոցի այժմեան վերատեսուչ պ. Խինսդալը, որնոր Հարֆիլդի

ինստիտուտ կառավարած ժամանակուայ ամենաընդունակ ուսանողներից մինն էր:

— Մենք բոլորս էլ պաշտում էինք մեր երիտասարդ ուսուցչապետին, պատմում է նա. իմ բաժինս՝ բաւական էր միայն նրա հայեացքը, նրա մի քաղցր ժպիտը, որ ես ամբողջ օրը ոգևորւած լինէի:

— Պարոններ, յայտարարեց նա միանգամ ուսանողներին, եկող շաբաթից ես ձեզ համար սկսելու եմ կորդայ պատմական դասախօսութիւնների մի ամբողջ շարք, բայց իմացած կացէք, որ միայն ձեր օգուտը չունիմ աչքիս առաջ՝ ես պատրաստուելով այդ դասախօսութիւնների համար՝ աննշմարելի կերպով ես ինքս էլ կը սովորեմ պատմութիւնը:

— Ախր նա այդ ինչպէս է անում, որ կարողանում է՝ դասատան զանգի վերջին հարուածի ձայնը դեռ նոր վերջացած՝ անմիջապէս ամբիոն բարձրանալ, հարցնում էին ուսանողները մէկմէկուց:

— Աստուած է իմանում: Միայն մի կենտ անգամ եմ տեսել, պատասխանեց ուսանողներից մէկը, որ նա սանդուխքի վրայ երևացել է զանգի վերջին հարուածից ուղիղ կէս րոպէ ուշ:

Եւ ճիշտ որ Հարֆիլդն իր պարտականութիւնն էր համարում ամենայն կերպ զգուշ և ճիշդ լինել Հէնց ամեն բանում. օրինակ՝ աղօթքի ժամանակ, դասախօսութիւնների ժամանակ, աշխատանքի միջոցին, մինչև անգամ և այն ժամանակ երբ խոստանում էր մէկին մի որևէ տեղ գնալու: Յետոյ նա գիտէր սաստիկ շուտով աւարտել իւրաքանչիւր սկսած գործ, թէկուզ ինչքան էլ որ դժուար լինէր այդ գործը: Իր աշակերտներին նա սովորեցնում էր հասկանալ և գնահատել հետեւեալ երկու յատկութիւնների՝ զգուշութեան և ճշգուշութեան անհրաժեշտութիւնը:



Պէտք է այստեղ նկատած, որ Հարֆիլդը երբէք ուրիշներից չէր պահանջում մի բան՝ որն ինքը ևս չէր կարող կատարել:

Մի առաւօտ՝ ամենամօտ քաղաքից վերադարձին, ուր նա առաջին օրը հրապարակական դասախօսութիւն էր կարդացել՝ Հարֆիլդը մի ընդհանուր էր: Երիտասարդ ուսուցիչներից մինը նրա տեղը բռնել էր. երբ նա դասատուն մտաւ, աշակերտներից մինը ուսուցչի առջարկած հարցին պատասխանում էր: Հարֆիլդը թողնեց որ ուսանողը խօսի և երբ նա վերջացրեց, անմիջապէս ժպտալով առջարկեց նրան հետևեալ հարցը, որ կարծես թէ հենց առաջին հարցն էլ ինքն էր տուել: Երիտասարդ ուսուցիչը՝ հասկանալով վերատեսչի գոռոնով հասկացնելը՝ գլուխ տուեց և դասատուից դուրսեկաւ:

Ուսանողները բարեկամաբար հրահացին. նրանք էլ գլխիւնկան, որ վերատեսուչը կամեցաւ դրանով կամաց հասկացնել իրանց դաստիարակին, որ նա շտապել էր և իրան թող տուել կասկածելու իր ճշդութեան մասին:

1858 թուականի նոյեմբերի 11-ին Ջեմս Հարֆիլդն ամուսնացաւ օրերից Ռուդօլֆի հետ, և ջահիլ կնոջ օգնութիւնով նա կարողացաւ իր ուսումնական աշխատութիւններից շատ բան աւարտել: Ետ անգամ՝ երբ նա կամենում էր պատրաստուիլ որևէ գիտնական կամ հրապարակական դասախօսութեան համար՝ Ջեմսը կնոջն էր լանձնում հարկաւոր նիւթերը ժողովել և դասաւորել. և նա էլ՝ ամբողջ օրերով խորատուգոլելով ինստիտուտի գրադարանի գրքերի մէջ՝ որոնում էր իրան ցոյց տուած հեղինակութիւնները: Այրամի բնակիչների համար շատ սովորական բան էր տեսնելը՝ թէ ինչպէս երիտասարդ վերատեսուչը գրքերը խրխրտած վազում էր գրադարանից յորդառատ անձրևի ժամանակ. այդ միջոցին նրա կողքից մի ուսանող գնում էր բացարձակ անձրևապահը բռնած:

Սաստիկ սէր ուներ դէպի գրքերը, որոնցից մի քանիսը նա կրկին անգամ կարդում էր հիացած: «Թոմաս Բրունի դպրոցական օրերը» տնունով գիրքը, նրան զմայլեցրել էր, Մակօլէյը, Միլլը նոյնպէս նրա սիրած հեղինակներից էին:

— Նա կատարելապէս անգին գանձ էր և ոչ թէ դաստիարակ, անում էր Հարֆիլդի մասին յարգելի քարոզիչ պ. Պարսին, որնոր Այրամում ուսանող էր եղած: Նա մեր ամենիս անուն-անուն կանչում էր, ազատ ժամերին խաղում էր մեզ հետ ինչպէս ընկեր, բայց և այնպէս ոչոքի չէր թողնուի մոռանալ իր առաջ: Եթէ նա հարկաւոր էր համարում աշակերտներից մինն ու մինիս նկատողութիւն անել կամ մինչև անգամ լանդիմանել, այն ժամանակ նա մեղաւորի վզից բռնում էր և, մօտեցնելով իրան՝ աննշմարելի կերպով շնչում էր նրա առջին ինչ որ պէտք էր:

## XXIII

Հարֆիլդի պէս քաջագոր հետորը չէր կարող չգրաւորել քաղաքականութիւնով: Օգիտ նահանգի առաջաւոր մարդիկ նրան իրանց ապագայ ընտրելին էին համարում և ամեն մի յաջող դէպքում նրան էին առաջ մղում: Աշնանը երբ նա վերադարձաւ Այրամ, համարեա ժամանակ չտուին նրան ինստիտուտում կարգաւորուելու ինչպէս հարկն է, այլ ամեն կողմից առաջարկեցին ճառ արտասանել, մինչև այս հարցի վերաբերմամբ, մին մի ուրիշ հարցի: Հասարակապետական կուսակցութիւնը, որ նեղրների ազատութեան գործի եռանդոտ կողմնակիցն էր՝ նրան ամուր բռնել էր, չնայելով որ այն ժամանակ նրանք իրանց առաջնորդ ունէին ամենաշնորհալի մի անձնաւորութիւն — Փրիմանին, որնոր նոյնպէս կտրուկ էր, ինչպէս և Հարֆիլդը:



1859 թուականին իշխանութեան գլխաւոր ներկայացուցիչներն Ուիլեամս-Կօլէջում Հարֆիլդին մի չլրսուած պատիւ արին, — նրան առաջարկեցին մի բոլորովին ուրիշ ուսումնարանի աշակերտների աւարտման ակտին հրապարակական ճառ արտասանել: Հարֆիլդն ընդունեց այդ առաջարկութիւնը և կնոջ հետ ուղեորուեց դէպի Մասսաչուզէտա նահանգը, ուր էր գլխաւոր քաղաք Ուիլեամստունը: Այս նրա կեանքում առաջին ճանապարհորդութիւնն էր, որ նա ազատ կամքով ձեռնարկեց: Զահիլ ամուսինները ս. Լաւրենտիոս դետի վրայով իջան մինչի Կվեբէկա, իսկ յետոյ անցան Նոր-Անգլիայի բոլոր նահանգների միջով: Հարֆիլդին ամեն տեղ անկեղծ ցընծութիւնով էին ընդունում. բայց նա առանձնապէս զարմացաւ, երբ հասաւ Ուիլեամստունի մօտ: Մենտօնում նրան դիմաւորեց քաղաքի պատգամաւորութիւնը և, առաջին բարեւումից յետոյ՝ նահանգական սենատորի ընտրելի պաշտօն առաջարկեց նրան:

— Ի՞նչպէս, զարմացած բացականչեց Հարֆիլդը, չէ որ ձեզ մօտ այդտեղը բռնած ունի պ. Պրէնտիսը:

— Նա մեռաւ յանկարծակի, պատասխանեցին նրան պատգամաւորները:

Պրէնտիսը՝ որ մի շատ հասակաւոր մարդ էր՝ մեծ ժողովրդականութիւն ունէր իր նահանգում. հասարակապետականների մեծ բազմութիւն պատրաստվում էր նրան միջազգային յանձնաժողովի նախագահ ընտրել. բայց երբ յանկարծակի մահը քանդեց նրանց նախագիծը, այն ժամանակ այդ կուսակցութեան հայեացքները դարձան դէպի Այրամեան ինստիտուտի երիտասարդ վերատեսուչը:

— Այժմ դուք էք, Հարֆիլդ, մեր նահանգի հասարակապետական կուսակցութեան առաջին ընտրելին, տեսում էին նրան պատգամաւորութեան անդամները:

— Անկեղծօրէն շնորհակալութիւն այդ պատուի համար, պատասխանեց Հարֆիլդը, ձեր այդ առաջարկութիւնն ինձ համար շատ հրապուրիչ է, սակայն չգիտեմ, կարող եմ ընդունել:

— Լոկ միայն ձեր անունը հերիք է, որ մենք կարողանանք ձայների բազմութիւն քաշել դէպի մեր կողմը: Համարձակվում ենք յուսալ, թէ դուք չէք մերժելու:

— Բայց, պարօններ, ի՞նչ անեմ ես ապա ինստիտուտը, հօ չի կարելի միւսնոյն ժամանակ կատարել և սենատորի պարտականութիւն և ուսումնարանի վերատեսչի:

— Սենատում տարուայ մէջ պաշտօնական գործերի համար միայն քանի մի շաբաթ է պէտք գալիս: Լաւ կշռեցէք այս հարցը, խօսեցէք ուսումնական ժողովի հետ և մի շաբաթից յետոյ իմացում տուէք մեզ, թէ ի՞նչ էք վճռել:

Հարֆիլդը երեւակայել անգամ չէր կարող, որ ուսումնական ժողովի և հոգաբարձական խորհրդարանի անդամները ցանկանային որ նա քուէարկուէր: Այրամ վերագառնալով երբ հարցրեց նրանց կարծիքն այդ մասին՝ բոլորն էլ միաձայն խնդրեցին որ չհրաժարուի ընտրուելուց:

Ընտրութեան օրն եկաւ: Հարֆիլդին կանչեցին Կոլումբուս, որպէսզի ինքն անձամբ ներկայ գտնուի իրան սպասող յաղթանակին: Քուէարկողներից մէկը շատ զարմացաւ, երբ տեսաւ երիտասարդ ընտրելիին, որին առաջարկում էին սենատորութեան համար քուէարկել:

— Այդ ի՞նչ բանի վրայ էք դուք, ծիծաղի համար է թէ ինչ է որ ուզում էք այդպէս երիտասարդին սենատոր ընտրել, դիմեց նա հասարակապետական կուսակցութեան առաջնորդներից մինին:



—Նա ջահիլ է միայն տեսքով, բայց ոչ խելքով, ընդդիմաբանեց նա:

—Սսենք թէ այդ այդպէս է, բայց նրա հասակում անկարելի է փորձառութիւն ունենալ քաղաքական գործերում:

—Բայց սպասեցէք մի քիչ և լսեցէք երբ նա կը խօսի՝ դուք խնդրե՛ք ձեր կարծիքը կը փոխէք նրա մասին:

Ընտրութիւնների վերջում, ըստ սովորութեան, Հարֆիլդը ճառ արտասանեց, որը չափազանց նշանաւոր էր թէ պերճախօսութեան կողմից և թէ մտքերի պարզութեան:

—Սքանչելի է, բացականչեց քուէարկուն, որնոր կասկածել էր ընտրողների խոհեմութեան վրայ: Այս մարդը — ոչ թէ:

Հարֆիլդը ձայների մեծամասնութիւնով ընտրուեց և սենատորի պաշտօնն ստանձնեց 1860 թուականի յունվար ամսին: Նրա ընտրութիւնը սաստիկ խռովութիւն պատճառեց: Հարաւային նահանգները սպառնում էին, որ եթէ ապագայ ընտրութիւնների ժամանակ հասարակապետական ընտրուի նախագահ՝ մերժելու են և քաղաքական պատերազմ հրատարակելու: Հիւսիսային բոլոր նահանգներն էլ իրանց կողմից սպառնալիքներն անպատճառ պատերազմելու նեղրների ազատութեան համար: Հարֆիլդը չնայելով իրան երիտասարդութեանը՝ հէնց այն մարդն էր, որ պէտք է սենատում նախագահէր մի այդպիսի փոթորկալից ժամանակ: Նրա սենատի ընկերներին, ի միջի այլոց, կային երկու շնորհալի երիտասարդ մարդիկ, որոնցից մինը Կոկան էր, վերջում գլխաւոր-նահանգապետ Օգիօ նահանգի և ատենադպիրներքին նախարարութեան: Հարֆիլդն ու նա ընտրութիւնների ժամանակ մի կայացրան վարձեցին և ապրում էին այնպէս ընկերաբար, ինչպէս եղբայրներ: Նրա միւս ընկերն էլ Մօնրօն էր, որնոր Օբերլինեան կօլէջի ուսուց-

չապետն էր: այդ ուսումնարանը կառուցուած է ընդհանուրի սպասարարութեան սկզբունքների առիթով: Այս երեք երիտասարդ սենատորները ձեռք-ձեռքի տուած առաջ էին գնում՝ հաստատուն կամքով դիմադրելով ստրկութեան դէմ, որի համար և նրանց անուանեցին «արմատական վերանորոգիչներ»:

Հարֆիլդի սենատորութեան երկրորդ տարում, երբ Լինկոլնը նախագահ ընտրուեց, հարաւային նահանգները պատրաստուեցան մերժելու, և ուրեմն քաղաքական պատերազմն անխուսափելի եղաւ: Առիթը ներկայացաւ վճռելու ազգային չափազանց նշանաւոր հարցեր՝ «Հարկաւոր է արդեօք Օգիօ նահանգին պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել. արդեօք հարաւայիններն իրաւունք ունին մերժելու. կարելի է արդեօք նրանց վերաբերմամբ ստիպեցուցիչ միջոցների ձեռնարկել. արդեօք հարկաւոր է պատժել դաւաճաններին»: Հարֆիլդը գիշեր ցորեկ աշխատում էր այս չորս հարցերի մշակման համար: Նա՝ շատ անգամ կէսգիշերից անց նստած ազգային գրադարանում՝ նորանոր նիւթեր էր ձեռք բերում: Զարմանալի չէ ուրեմն երբ ապշած էին մնում նրա ճառերի ազդուութեան և ճշմարտութեան վրայ: Նա չէր խնայում դաւաճաններին և վախկոտներին, սարսափելի կերպով հարուածում էր Բուականին, որ բաժանման ձգտող հարաւինների կուսակցութեան պաշտպան էր. Կօբբին, որ կողոպտեց ազգային գանձարանը. Փլօիզին, որնոր ազգային զինարանները յափշտակեց. Տուսին, որ դիտմամբ նաւատորմի մի մասը հեռու տեղ ուղարկեց:

—Ընկճենք հայրենիքի բոլոր դաւաճաններին, բականչում էր Հարֆիլդը:

Դեռ այդ ոչինչ, երբ լանձնաժողովն ինքն առաջարկեց զիջողութիւն անել հարաւայինների հետ հատուութեան համար, Հարֆիլդը սենատում հրապարակաւ



յայտնեց, թէ ստրկատէրերին երեստալ—միւսնոյն է թէ դաւաճանել հայրենիքին:

Թող կոնգանայ իմ ձեռքը, ասում էր նա տաքացած, եթէ ես երբեւիցէ ստորագրեմ ստրուկութեան կողմնակիցների հետ կապած համաձայնական թղթին:

Երբ կամեցան յանձնաժողովի առաջարկութիւնը քուէարկել՝ Հարֆիլդն ու էլի վեց սենատորներ հրաժարուեցան ստորագրելու իրանց անուններն այդ ստորացուցիչ համաձայնական թղթի տակ:

Հարֆիլդը խստիւ բողոքեց ամենայն տեսակ հաշտարարական միջոցների դէմ, նա այդ բանը վախկոտութիւն անուանեց և ուղղակի էլ յայտարարեց, որ ինքը հաւատարիմ կը մնայ իր դրօշակին, կը կռուի ընդհանուր-մարդկային իրաւունքի համար: Պատերազմի հարցը, վերջապէս, վճռուեց:

Գիշերն ուշ պառկելով քնելու՝ Հարֆիլդը դարձաւ դէպի իր սենեկակից Կօկսը.

— Կօկս, ասաց, նա, կարծեմ պատերազմն անխուսափելի է:

— Կասկածելու տեղիք չկայ, պատասխանեց Կօկսը:

— Ասել է մենք իմիասին պէտք է զօրքին առաջնորդենք:

— Ի հարկէ, որովհետեւ եթէ այդպէս չանենք, մեզ վախկոտ կանուանեն:

— Դէ ուրեմն երդուինք հայրենիքի փրկութեան համար մեր անձը զոհել:

Եւ բարեկամները յուզուած սրտով տաք-տաք իրարու ձեռք սեղմեցին:

Սուսմեր նաւահանգստի ռմբակոծութեան լուրը հասաւ Օգիօ նահանգ համարեա այն միջոցին, երբ Լինկօլնին նախագահ հրատարակեցին 75 հազար հոգուց բաղկացած նոր բանակ կազմակերպելու համար: Ամեն

կողմից ծափահարութիւնով ընդունեցին հրապարակաւ կարդացած նախագահի նամակը: Երբ փոթորիկն անցաւ, Հարֆիլդը տեղից վերթաւ և մի կարճառօտ, եռանդուն ճառից յետոյ այսպէս եզրափակեց իր խօսքը.

— Օգիօ նահանգն իր կողմից հայրենիքի ազատութեան համար նուիրում է 20 հազարի չափ զինուոր և 4 միլիոն 50 հազար ռուբլի:

Ներկայ եղողների հիացմանը չափ չկար:

Պատերազմական առաջին յանձնարարութիւնը որ տեղական նահանգապետը տուեց Հարֆիլդին կայանում էր նրանում, որ պէտք է Միսսուրի հասցնուէր 5 հազար հրացան: Նա այդ յանձնարարութիւնը շատ ճարպիկ կերպով կատարեց՝ հրացանները ջրով ուղարկելով՝ անվնաս հասցրեց Կոլումբուս:

Ամեն տեղ Հարֆիլդին յաջողում էր: Նրա անձնական քաջութիւնը, նրա ամենքի հետ վարուել իմանալու ընտիր յատկութիւնը պատճառ դարձան նրա շուտով առաջանալուն: 1862 թուականի Միդլ-Կրիկի տակ հիւսիսայինների տարած յաղթութիւնից յետոյ՝ չնայելով Հարֆիլդի երիտասարդութեանը, նրան յառաջադէտ գնդի զօրավար նշանակեցին: Յետոյ Զիկկամօգի մօտ պատահած պատերազմում իր ցոյց տուած «պանծալի քաջութեան համար» 8-րդ աստիճանի զօրավարի կոչում ստացաւ: Սպաների և զինուորների մէջ նրա ժողովրդականութիւնը շատ մեծացաւ. հասարակապետութեան բանակի մէջ չկար մի մարդ, որ Ջէմս Հարֆիլդի անունը հպարտութիւնով չարտասանէր:

Երկու տարի և երեք ամիս պատերազմի դաշտի վրայ անցկացնելով՝ Հարֆիլդն իր հայրենակիցների կողմից էլի մի նոր ուշադրութեան արժանացաւ: Օգիօ նահանգը՝ Լինկօլնի նախագահի ցանկութեան համաձայն՝ ձայների մեծամասնութիւնով միջազգային յանձնաժողովի



Համար իրան ներկայացուցիչ ընտրեց երիտասարդ զօրավարին, և 1863 թուականի դեկտեմբերին նա առաջին անգամ իր աթոռը բռնեց «Սպիտակ Տանը»՝ ազգային շինութեան մէջ, ուր Հաւաքվում են Միացեալ-Նահանգների բոլոր գաւառներից պատգամաւորները, ուր և բընակվում է նախագահը:

Չնայելով միջազգային յանձնաժողովի նիստերին մասնակցելը և սենատոր լինելը, այնուամենայնիւ Հարֆիլդն Այրամեան ինստիտուտից չդուսեկաւ, այլ, պատգամաւորների ժողով չեղած ամիսներում, նա շարունակեց իր դասախօսութիւններն այնտեղ: Վերջին ժամանակներում նա առանձին եռանդով սկսեց պարապել ինստիտուտում նոր բացուած գեղագրութեան դասարանով: Նրա առաջնորդութիւնով ուսանողները պարտաւորուած էին շարագրելու ամենայն տեսակ բովանդակութիւնով՝ բարեկամական, ազգակցական, գործնական մաքուր գրած նամակներ: Երբ Հարֆիլդը գնաց Կոլումբուս սենատի նիստերին ներկայ լինելու, ուսանողներն այգալիսի բազմաթիւ նամակներ էին ուղարկում: Նա ամենայն ուշադրութիւնով կարդում էր այդ նամակները, ուղղում և յետ ուղարկում իրանց տէրերին:

Կարելի է ենթադրել թէ ինչպէս լաւացաւ նրանց ձեռքը, ինչպիսի սիրուն ոճերի հետ ընտելացաւ բոլոր ուսանող երիտասարդութիւնը և ինչպիսի ահագին օգուտ տուեց ուսուցման այդ եղանակն այն ուսանողներին, որոնք պէտք է վերջերում գործ ունենային վաճառականական գրասենեակներում կամ գրամանոցներում: Տասնեօթը տարի շարունակ Օգիօ նահանգից Ձէմս Հարֆիլդը պատգամաւոր էր ընտրվում, և արդէն հէնց այդ ժամանակուանից նրա անունը մի առանձին հպարտութիւնով էին արտասանում իր բոլոր հայրենակիցները: Սրանից յետոյ հասկանալի է թէ ինչու 1880 թուակա-

նին Հասարակապետական կուսակցութիւնը միաձայն վճռեց Հանգուցեալ Տերմէնի տեղ նրան ընտրել օրէնսդրական ժողովի անդամ: Երբ Հարֆիլդի բարեկամները հաղորդեցին իրան այս մասին, նա պատասխանեց.

— Արէք, ինչ որ կամենում էք: Եթէ ձեր կարծիքով այդ հարկաւոր է, ես չեմ ընդդիմանալու:

— Մենք ցանկանում ենք՝ որ դուք էլ մեզ հետ գաք Կոլումբուս և ներկայ գտնուիք ընտրութիւնների ժամանակ, ասացին բարեկամները:

— Օ՛, ամենևին: Մազի չափ անգամ չեմ աշխատիլ այդ չարգելի պաշտօնն ստանալու: Ես իմ կեանքիս մէջ միայն մի անգամ ինձ Համար տեղ խնդրեցի, այն է՝ Այրամեան ինստիտուտի դռնապանի պաշտօնը: Եթէ ժողովուրդն ինձ է ցանկանում՝ նա առանց ինձ էլ կընտրի: Արջափ էլ խնդրեցին, բայց նա էլի իրան խօսքն առաջ տարաւ:

— Մի անգամ ասացի՝ որ ընտրութիւններին չեմ գալ Կոլումբուս, — ես իմ խօսքս չեմ փոխիլ:

Երբ Վաշինգտոնում Սպիտակ-Տան մէջ օրէնսդրական ժողովը բացեց իր նիստերը, ընդհանուրի տրամադրութիւնը յօգուտ Հարֆիլդի այնպէս նկատելի էր, որ միւս բոլոր ընտրելիները հրաժարուեցան քուէարկուելուց և նա միաձայն հաւանութիւնով Միացեալ-Նահանգների սենատոր ընտրուեց:

Օրէնսդրական ժողովի անգամ ընտրուելուց հինգ ամիս յետոյ Միացեալ-Նահանգների նախագահի տեղը թափուր մնաց:

Հարֆիլդն անձամբ ներկայ էր ժողովին, ուր այդ մասին հարց բարձրացաւ: Թէեւ նա իր դիրքով իրաւունք չունէր ընտրելի լինելու, սակայն ընդհանուրի ուշադրութիւնը գէպի իրան էր քաշում: Հէնց որ վեր էր կենում քանի մի խօսք ասում, կամ երբ ժողովի ընդմիջման



միջոցին ահագին դահլճում զբօսնում էր, ամենայն կողմից բարձրաձայն նրան էին գովում: Ակներև էր որ նրա և ժողովրդի մէջ մի տեսակ զօրեղ, անքակտելի կապ կար: Երեսունուչորսերորդ չլաջողուած քուէարկուողներից յետոյ՝ 35-րդը՝ որ Հարֆիլդն էր՝ 50 ձայն դուսեկաւ: Երբ այդ ծանուցուեց՝ դահլճը թնդաց բազմութեան ուրախ և մոլեգին աղաղակներից: Ամենքն էլ զգում էին, որ հակառակ ընդունուած կանոնների, հասարակապետականներից ամենաժողովրդականը միաձայն նախագահ է ընտրուելու, իբրև ներկայացուցիչ ամենայն կուսակցութիւնների: Մի ակնթարթում Օգիո նահանգի պատգամաւորները վերառան իրանց դրօշակը (իւրաքանչիւր նահանգի ներկայացուցիչները՝ յանձնաժողովում առանձնակի նստած ժամանակ իրանց դրօշակն ունէին), առաջ տարան և բռնեցին նշանաւոր հայրենասերի և արքունական գործիչի գլխի վրայ. նրանց հետևեցին և միւս ընտրողներն իրանց դրօշակներով ու հուսաբուեցան յուզուած և զարմացած Հարֆիլդի շուրջը: Դահլճի 700 քուէարկողների և վերին յարկի 15 հազար հանդիսականների ձայները միանալով՝ մի փոթորկալի, անգսպելի-ուրախ աղաղակ լսուեց. դրօշակները պարզեցին, քանի մի երաժշտական խմբեր միասին հնչեցին «Դրօշակի շուրջը ժողովուրինք» հայրենասիրական հիմնը: Հասարակութիւնը, կարծես ըստ նշանացի, ձայնակից եղաւ խմբովին նոյն խօսքերին և միևնոյն միջոցին փողոցից բազմութիւ թնդանոթների միահամուռ ձայնը լսուեց: Ամենքն էլ առանց բացատրութեան հասկացան, որ հայրենիքը Զէմս Հարֆիլդին արժանի ճանաչեց բռնելու Միացեալ-Նահանգների նախագահի տեղը:

Այդպիսի մի օրինակ հազիւ թէ կրկնուի էլի մի որևէ քաղաքական ժողովում: Այդտեղ ամեն բան անկեղծօրէն էր, ամեն ինչ անխարդախ: Ազգը պսակեց ի-

րան հաւատարիմ որդուն և հպարտութիւնով իմացում տուեց ամբողջ աշխարհին:

Զօրավար Հարֆիլդի նախագահ ընտրուելու լուրը կայծակի արագութիւնով անցաւ երկրի մէկ ծայրից միւսը: Չարութիւնը լռեց, չքացան զաղտնի խռովութիւնները. բոլոր կուսակցութիւնները գլուխ թեքեցին երիտասարդ ընտրելիի արժանիքի և ժողովրդականութեան առաջ:

Ուրեմն այսպէս՝ 1880 թուականի նոյեմբեր 2-ին Հարֆիլդը Միացեալ-Նահանգների նախագահ դարձաւ: Երեսունութ նահանգներից 20-ը յօգուտ նրա ձայն տրուեց, իսկ նրա հայրենի քաղաք Կոլումբուսը միաձայն նրան ընտրեց: Հարֆիլդը՝ 1881 թուականի մարտի 4-ին, զնաց Սպիտակ-Տանը բնակուելու:

#### XXIV

Հարֆիլդը սաստիկ բարոյական կռիւ ունեցաւ ինքն իրան հետ այն օրը, երբ նա վճռեց թողնել քաղաքական ասպարէզը և զինուորական ծառայութիւն մտնել. այդ այն միջոցին էր, երբոր հարաւային նահանգները գլուխ էին բարձրացրել հիւսիսայինների դէմ: Մանկութիւնից սովորած լինելով առանց աղօթքի չսկսել և ոչ մի լուրջ գործ, ամբողջ գիշերը նա խորասուզուած տետարան էր կարդում, որը մայրն էր ընծայել նրան, և նրա մէջ որոնում էր իրան յուզող հարցի վճիռը՝ պատերազմ գնալ. թէ չգնալ: «Ինձ, գնա՛, շշնջում էր նրան մի ներքին ձայն, թո՛ղ մօրդ, թո՛ղ ընտանիքդ և գնա՛ հայրենիքիդ համար պատերազմելու, որովհետև ամենից առաջ կեանքդ նրան է պատկանում. ուրեմն իբրև մարդ կատարելը պարտականութիւնդ—ամեն բանից առաջ հայրենիքիդ օգնութեան հասիր, ապա թէ ուրիշ բանի վրայ մտածիր»: Նա մինչի արշալոյս կարգաց ու մտածեց,



և վերջացրեց նրանով որ իր ամենալավ բարեկամներից մէկին հետեւեալ նամակը գրեց.

«Ես չափազանց շատ եմ սիրում մտքերիս շարժողութեան ընթացքին հետեւիլ, երբոր ինձ ներկայանում է հիմնադատակ կործանել կեանքիս որեւէ աւարտած նախագիծ և նրա տեղը կանգնեցնել մի բոլորովին նորը: Բոլորը՝ ինչոր մինչև օրս ինձ թւում էր թէ հաստատ ու ամուր էր, անփոփոխելի էր — բոլորը, ասում եմ, յօգս ցնդեցան, և իմ ներքին աչքերովս ես տեսնում եմ թէ ինչպէս իմ առաջ բարձրանում է բոլորովին նոր հիմնարկած շինութիւնը: Խորին ցաւակցութիւնով նայում եմ առաջինի աւերակներին: Բայց եթէ նրա բեկորների վրայ՝ թէկուզ հէնց պատերազմի դաշտում քանի մի տասնեակ հազար ամերիկացիների մահով՝ կարելի լինի ըստեղծել կեանքի նոր կարգ ու կանոն մի բոլորովին ազատ թագաւորութեան, այն ժամանակ ես իրաւունք չունիմ իմ զոհաբերութիւնս ծանր համարել: Նս իմ կեանքիս չեմ ամիստում, բայց մի բանից երկիւղ եմ կրում. — արդեօք շատ քիչ չէ՞ բերածս յօգուտ քաղցր հայրենիքիս»:

Երբ բանակատեղը հասաւ, ուր տեղաւորուած էր նրան յանձնած զօրաբաժինը՝ Հարֆիլդը հէնց առաջին իսկ րոպէից հետեւեց նոյն կանոնին, որին հետեւում էր հիւսնութեան արհեստով սլարապելիս, այն է՝ սկսեց իր ձեռնարկած գործի այբուբենից: Ամենափոքր հասկացողութիւն անգամ չունենալով զինուորական կրթութեան և առհասարակ պատերազմական գիտութեան, նա մի առանձին տեսակ խաղ մտածեց, որի օգնութիւնով առաջ ինքը սովորեց ամեն բան, ինչ որ հարկաւոր էր, իսկ լեւոյ սկսեց սովորեցնել իր զօրքին: Հարֆիլդն ինքնիրան ձեռքով հացի ծառ կտրեց, տաշեց, մի խումբ զինուորներ ու սպաներ շինեց և, ահագին տախտակի վրայ շարելով նրանց՝ ամենայն օր սկսեց զօրքերի զանազան

տեսակ կրթութիւնով վարժուիլ, — մին պատերազմ տաննով, մին տանուլտալով: Այդ միջոցով նա ամենակարճ ժամանակի մէջ հասաւ այն բանին, որ կատարելապէս սովորեց զինուորական կրթութիւնը: Այն ժամանակ նա սպաների համար դպրոց բացեց, ուր նրանք գալիս էին և բարձրաձայն կարդում զանազան պատերազմական հեղինակութիւններ և վարժվում պատերազմական խաղերում: Միշտ սովորելով և զինուորական կրթութիւնով պարապելով, որ երբեմն Յիւս մինչի Տ ժամ էր տեւում մի օրուայ մէջ, Հարֆիլդն իր զօրաբանակն այն աստիճան կանոնաւորութեան հասցրեց, որ ուրիշ բանակների համար կատարելապէս մի ընտիր օրինակ եղաւ:

Զօրքի գլխաւոր հրամանատարից Հարֆիլդին տրւած պատերազմական առաջին յանձարարութիւնը կայանում էր նրանում, որ նա պէտք է գաղտնի հաղորդակցութիւն գտնէր գնդապետ Կրէնորի մօտ գնալու և աշխատէր միանալ նրա հետ. թէև նրանց երկուսի զօրքը միացած՝ թշնամու ոյժի կէսն էլ չէին կազմում: Իրա համար անհրաժեշտ էր Կրէնորին հեռագիրը հասցնելու համար գտնել մի այնպիսի յուսալի մարդ, որնոր ցանկանար շուտով մեռնիլ, քան իր գաղտնիքը երևան հանել: Կրէնոր գնդապետն իր զօրաբանակով Հարֆիլդի բանակատեղից հարիւր մղոն հեռաւորութեան վրայ էր գտանվում, և բացի այդ հեռագիր տանողը պէտք է անցնէր այն տեղերով, ուր ինսուրգենտներն (հարաւայինները) ու զուերիլեաններն (լեռնական աւազակներն) էին բնակվում: Հարֆիլդը գիմեց 14-րդ Կենտուկսեան գնդի հրամանատար Մուրին այս հարցով՝ թէ արդեօք նրա մօտ չկայ մի այնպիսի գաղտնապահ զինուոր, որնոր յանձնառնէր այդ վտանգաւոր ձեռնարկութիւնը՝ ի կատար հանելու:



— Իմ ցուցակումս այդպիսի մի մարդ կայ, պատասխանեց Հրամանատար Մուրը մտածելով՝ — այդ Ջոն Զորգոնն է, տուէք նրան հեռագիրը նա կը տանի:

Զորգոնի ետեւից ուղարկեցին: Եկաւ մի շատ բարձրահասակ, թիկնաւէտ, չոր-չոր, սուլուկիկ գլխով մի երիտասարդ, որնոր խօսում էր համարեա անհասկանալի լեռնային բարբառով: Նա ծնունել և մեծացել էր լեռնեւորում, մանկութիւնից սովորել խիստ կեանքի և ամենայն տեսակ զրկանքների: Այն շրջակայքը նրան լաւ ծանօթ էր. բայց չնայելով այդ բաներին — նա կատարելապէս երեսայ էր: Զինուորական խորհրդի անդամները կասկածի գնացին, թէ արդեօք նա կարող է մի գաղտնապահ գինուորի պարտականութիւն կատարել: Իսկ Հարֆիլդն իսկոյն ճանաչեց. նա հասկացաւ որ այդ կոպիտ, թերուս մարդը բոլորովին լուսալի երիտասարդ է:

— Դու ինչու համար ես եկել պատերազմ, հարցրեց Հարֆիլդը նրան:

— Որպէս զի անձս զոհեմ հայրենիքիս փրկութեան համար, պատասխանեց Ջոնը, — Տէր Աստու հետ առևտուր անել չի կարելի: Եթէ նրա սուրբ կամքը վճռել է, որ ես ընկնեմ, թող այդպէս էլ լինի, ես իրաւունք չունիմ տրտնջալու, մանաւանդ որ հայրենիքիս համար է որ պէտք է ընկնեմ:

— Կը նշանակէ դու այն մտքով ես եկել պատերազմը, որ կենդանի չվերադառնաս:

— Այո, պ. գնդապետ, հէնց այդ մտքով:

— Խօսք տալիս ես, որ դու աւելի շուտով կընտրես մեռնել, քան թէ քեզ լանձնած հեռագիրն ուրիշին տալ:

— Պ. գնդապետ, խնդրում եմ չկասկածէք այդ մասին:

— Շատ լաւ, ես, քեզ բոլորովին հաւատում եմ:

Հարֆիլդն իսկոյն հեռագիրը գրեց չինական ամենաբարակ թղթի վրայ, կոլովեց շինեց գնդակ, արճճով պատեց

և Զորգոնին տուեց գնդակի ձեռով: Յետոյ նրան մի քարաբինայով և մի զոյգ ատրճանակով սպառազինելով՝ զօրքի ունեցած ամենաընտիր երիվարներից մինի վրայ նստեցրին: Զօրգոնը բանակատեղից ճանապարհ ընկաւ գիշերով, երբ արդէն լուսինը շրջելու վրայ էր. նրան հրամայուած էր ցերեկով թաք կենալ անտառների մէջ կամ մի լուսալի գաղթականի մօտ, իսկ ամբողջ գիշերներն առանց հանգստանալու լաւաջ գնալ: Ծիշդ երկու օրու գիշերից յետոյ մօտ կէս գիշերին՝ երբ Հարֆիլդն ընկղմուած էր խոր քնի մէջ, Զօրգոնը ջուխտլափակ քշած բանակատեղը վերադարձաւ: Քրտնքում մտած ձիուց վայր իջնելով՝ նա շտապով վազեց մտաւ հրամանատարի վրանը և սկսեց նրա ուսին այնքան դուրթել, մինչև որ վերկացաւ:

— Ա՛հ, վերադարձել ես, ողջ-առողջ, ուրախ-ուրախ բացականչեց Հարֆիլդը նայելով կտրչի երեսին: — Գնդապետ Կրէնորին տեսար:

— Տեսալ, պ. հրամանատար: Երկու օրու գիշերից յետոյ իր զօրաբանակով նա այստեղ կը լինի: Իմ բռնած ճանապարհով նա էլ գալիս է:

— Կեցցես Զօրգոն: Մեծ ծառայութիւն արիր դու մեզ: Աստուած դրա փոխարէն քեզ կը վարձատրի, բացականչեց Հարֆիլդը, սրտանց սեղմելով քաջ գինուորի ձեռքը:

— Խորին շնորհակալութիւն, պ. գնդապետ, խօսեց Զօրգոնը յուզուած ձայնով, ես չէի սպասում այդպիսի վարձատրութեան . . . :

Հարֆիլդն իր զօրքի մէջ մեծ ժողովրդականութիւն ունէր: Բաւական էր միայն նրա մի խօսքը, որ ամեն մի զինուոր պատրաստ լինէր ինքնիրան ջուրը կամ կրակը նետելու:

Մի անգամ Բոգէնկրանցի բանակից մի խորհրդապահ գինուոր եկաւ Հարֆիլդի գլխաւոր կացարանը և



պահանջեց, որ իրան հրամանատարին ներկայացնեն: Հարժիլդն այդ միջոցին յառաջապահ գծի վրայ էր: Զինուորին նրա մօտ տարան:

— Զիմ, ուրախ կերպով աղաղակեց նա և վազեց Հարժիլդի մօտ ու նրա ձեռքը սեղմեց:

— Ո՞վ էք դուք, զարմացած հարցրեց Հարժիլդը:

— Գո հին ընկերը, Զիմ: Ես Ռոդէնկրանցի մօտ պատերազմական լրտեսի պաշտօն ունեի հարաւային Վիրգինիայում. երբ լսեցի թէ Օգիօի մէջ զօրք է կազմակերպւում Զէմս Հարժիլդի առաջնորդութիւնով՝ մտածեցի, արդեօք չլինի թէ իմ Զիմն է — «Երեկոյեան աստղի» նաւընկերս, և ուղիղ քեզ մօտ վազեցի:

— Գարրի, միթէ այդ դու ես, բացականչեց իրան կարգին Հարժիլդը և ամուր սեղմեց նրա ձեռքը: Նա նոր կարողացաւ ճանաչել այդ արեգակից չափազանց այրուած, տկարացած, պատառուտած զգեստով զինուորի մէջ Գարրի Բրօուսին, այն նաւաստիին, որնոր իրանց նաւի վրայ եղած ժամանակ այնպէս սերտ կապուած էր իրան հետ:

— Պարոն գնդապետ, սկսեց Բրօուսը, յանկարծ ընկերականից պաշտօնական դիրք ստանալով, ես ձեր ծառան եմ, ինչպէս ձեզ հաճելի է այնպէս էլ ծառայեցրէք ինձ: Հարժիլդն ուրախ ծիծաղեց:

— Այ, հէնց ինձ այդպիսի խորհրդապահ զինուոր է հարկաւոր, ասաց նա, և նոյն րոպէից Բրօուսը նրա զօրքի մէջ ընդունուեց: Հարժիլդը նրան բոլորովին հաւատում էր: Բրօուսին Օգիօի շրջակայքն այնպէս էր ծանօթ, ինչպէս իրան հինգ մատները. իսկոյն նշանակեցին, որ նա գնայ թշնամու դիրքը լրտեսէ, հետագօտէ հարաւայինների զօրքի ղեկավարութիւնը և մօտաւորապէս իմանալ թէ այդ հատուածի զօրութիւնը որչափ է: Ապա Հարժիլդը յանձնեց նրան որ բարձրանայ Վիրգինիա

լեռը և ուղիղ տեղեկութիւններ ստանալ, թէ արդեօք հիւսիսայինները նահանջած են թէ չէ: Այս երկու լանձնարարութիւններն էլ Բրօուսը ամենայն ճշդութիւնով կատարեց հերոսաբար:

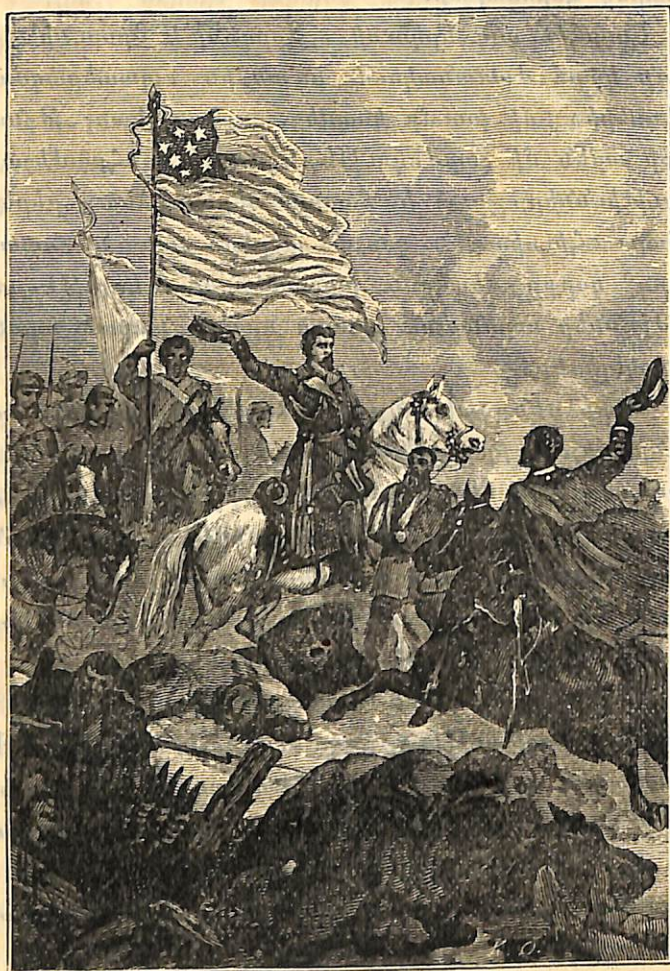
Ենորհիւ այդ երկուսի, — Զօրքօնի և Բրօուսի՝ Հարժիլդը կարճ ժամանակում առանձին «պատերազմական լրտեսների» մի խումբ կազմեց, որնոր յետոյ թշնամու զօրքի ամեն մի շարժողութեան մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւնները շուտ և ճարպիկ կերպով ձեռք բերելուն համար «հիւսիսային զօրքի աչքեր» անուն ստացաւ: Ամբողջ զօրքը միաձայն խոստովանւում էր, թէ տեղեկութիւններ ստանալու համար նրանց ընտրած եղանակն օրինակելի էր:

Վերը մենք տեսանք թէ Հարժիլդը վաղ երեխայութիւնից միշտ էլ իր ընկերների առաջնորդն էր լինում: Նրա բնաւորութեան մէջ նկատելի էր մի ինչոր անսովոր մեղմ հաշտեցուցիչ բան, այնպէս որ ամենքին գէպի իրան էր ձգում: Ուսուցիչ եղած ժամանակ նա իր աշակերտներին գրաւել էր և անպայման իրան էր հպատակեցրել նրանց: Նա նոյն կերպ վարուեց և զօրքի հետ:

Այդ բանի գեղեցիկ ապացոյց կարող է լինել այն փառաւոր յաղթութիւնը, որ Հարժիլդն ունեցաւ 1865 թուականին հարաւայինների հետ ունեցած պատերազմում: Այրամեան ինստիտուտում եղած ուսանողներից մօտ հարիւր հոգի նրա իշխանութեան տակն էին այդտեղ: Նրկու կողմն էլ պատերազմում էր կատաղաբար. հարաւայինները՝ ցրուելով անտառի մէջ՝ սկսել էին յաղթահարել հիւսիսայիններին: Հարժիլդի զօրքից շատ երիտասարդներ ընկան: Իսկ ինքը փոքրիկ խմբով կանգնած մի ժայռի վրայ, որն ամեն կողմից զնգակոծւում էր թըշնամիներից, յուզուած սրտով պատերազմի ընթացքին էր հետևում և ջերմեռանդաբար աղօթք վերուղղում առ



Բարձրեալն իր աներկիւղ զինուորների համար: Բոպէ առ  
բոպէ զօրավար Շիլզոնի օգնութեանն էին սպասում, սա-  
կալն նա չէր երևում: Ի՞նչ էր մնում անելու . . . : Թշնա-



Զէմին պատերազմի չգաշտում:

մին հետզհետէ իր յարձակմունքները սաստկացնում էր,  
անտառի ծառերի բարձր կատարները ցածացան հրացան-  
ների գնդակներից, որոնք և կոտորած էին յառաջացնում

Հարֆիլդի զօրքի մէջ: Բոպէն թանկ արժէր: Հարֆիլդը  
վճռեց վերջին յուսահատական միջոցի դիմել: Վերնա-  
զգեստը հանելով վրայից, դիմեց դէպի այն հարիւր քաջ  
Այրամցիներին, որոնք նրա մօտ մի առանձին խումբ էին  
կազմում:

— Եղբայրներ, եկէք իմ ետեւից: Կեցցէ՛ Կոլումբիան:

Այդ պատերազմական բացականչութիւնը բարեկա-  
մաբար կրկնեցին երիտասարդները և փոքրիկ բանակը,  
Հարֆիլդին իր գլուխն առած, դիմեց դէպի սարսափելի  
անտառը, ուր արիւնահեղ պատերազմն էր մղվում: Քա-  
ջերն թռչնի արագութիւնով օգնութեան հասան իրանց  
վտանգի մէջ եղած ընկերներին: Արեգակն արդէն թե-  
քուել էր և սկսել էր ծածկուիլ բարձր լեռների ետեւը,  
մէկ էլ յանկարծ հիւսիսային կողմից ծառերի միջով ե-  
րևաց իրանց ծանօթ աստղաւոր թանկագին դրօշակը:  
Կա Շիլզոնն էր որ գալիս էր իր օգնական զօրքով:  
Թշնամի զօրքի մէջ շփոթ ու աղմուկ տիրեց և միևնոյն  
ժամանակ հարաւայինների գլխաւոր առաջնորդն ընկաւ  
Այրամցիների վեց հատ գնդակի հարուածներից:

— Շնորհակալ եմ եղբայրներ: Դուք աղատեցիք կեն-  
տուկեան զօրքը, ուրախ աղաղակեց Հարֆիլդը, գառնա-  
լով դէպի իր առաջուայ ընկերներին, երբ նրանք թշնա-  
մուն հալածելը դադարեցրին:

Անհրաժեշտ էր որ անպատճառ Թոմաս զօրավարին  
իմացում տրուէր, թէ Կոլումբերլանդիան զօրքը Չիկկամօգի  
մօտ եղած կռուում սարսափելի վնաս էր կրել: Ոչ ոք չէր  
վճռում իր վրայ առնելու այդպիսի վտանգաւոր յանձ-  
նարարութիւնը, որովհետեւ մինչի նրան հասնելու համար  
նա պէտք է անցկենար թշնամու պահնորդների մէջից:  
Հարֆիլդն երբ յայտնեց որ ինքն է կամենում այդ բանը՝  
սաստիկ յուզում պատճառեց զօրքի հրամանատար Բո-  
գէնկերանցին: Նա ձեռքը մեկնեց դէպի համարձակ ե-  
րիտասարդը և ամբոխուած սրտով ասաց.



— Զօրավար, շատ կարելի է որ մենք այլ ևս չտեսնուինք: Թող Աստուած օրհնի ձեզ:

Այդ շտապ գնալու ժամանակ Հարֆիլդն ամեն մի քաղաքի ունեցող ձին չլինէր, այն ժամանակ թշնամու գնդակները, որոնք բազմութիւնով նրա ետեւից տեղում էին, վաղուց նրան ձգած կը լինէին: Նրանցից երկուսը ձիուն դիպան, իսկ նստողն առողջ պրծաւ: Երբ նա հասաւ զօրքի առաջապահ գծին, բոլոր սպաները սարսափած նրան դիմաւորեցին:

— Հարֆիլդ, մի՞թէ դուք կենդանի մնացիք, ուրախ բացականչեց զօրավարներից մինը: Ղուք կատարելապէս ազատուել էք հրաշքով: Ի՞նչպէս ձեզ Աստուած պահպանեց...:

Բայց Հարֆիլդը ի՞նչ լսում էր և ի՞նչ էլ տեսնում, այլ նրա աչքերը վախեցած որոնում էր նրան, որնոր իր այդ յանդուգն ձեռնարկութեան նպատակն էր եղած: Վարը՝ բլրի ստորոտում, ուր սփռուած կային գնդակներ և երկաթի կտորտանք՝ աներկիւղ Թոմաս զօրավարը կանգնած էր մի փոքրաթիւ խմբի առաջ:

Հարֆիլդը՝ երբ նրան տեսաւ՝ մի րոպէ իր ձին ոտնարաւ և, ձեռքը դէպի երկինք բարձրացնելով՝ արտասուքն աչքերին բացականչեց.

— Ահա նա, թող Աստուած նրան օգնական լինի, ոյժմ մեր բանակն այլ ևս չի կորչելու:

Եւ իրաւ Թոմասը Լոնգստրիտի բանակին ջարդ տալով՝ հարաւայինների ոյժը թուլացրեց, որով միջոց տուեց Ռոզենկրանցին շունչ առնելու և մի փառաւոր կերպով վրէժ լուծելու իր կրած անյաջողութեան համար: Ըստ այժմեան կարծիքի ոյգպիսի հանգամանքների մէջ հիւսիսային զօրքն իր ազատութիւնով պարտական է գլխաւորապէս զօրավար Հարֆիլդի անսովոր համարձակութեանը:



Նախագահ Հարֆիլդ

Ջէմս Հարֆիլդի կառավարչական փալուն ընդունակութիւնը պարզ կերպով երեւաց նրա նախագահութեան հէնց առաջին չորս ամսուայ մէջ: Այդ մարդը կատարելապէս արժանի էր այն պատուին, որպիսին անում էին նրան: Նոյնիսկ անկողնապահ մարդերի կարծիքով յանձնաժողովի անդամների մէջ բարձր զարգացումի և շատ զրքեր ընթեցման կողմանէ Հարֆիլդին հաւասար մէկը չկար: Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները երբէք իրանց առաջնորդ չէին ունեցած այդպիսի գիտնական և երիտասարդ նախագահ: Իր կարճատե կեանքի համարեա կեսը ժողովրդի հասարակական և քաղաքական պահանջման ուսումնասիրութեանը նուիրեց: Հարֆիլդն իր նախագահութեան պարտականութիւնն ստանձնած հէնց առաջին օրերից պարզ և որոշ կերպով ընդգծեց իր գործունէութեան յատուկ-



գիծը, և ամեն մի արտասանած հրապարակական ճառի մէջ առանց քաշուելու յայտնում էր իր հայեացքներն ու համոզմունքները:

Իր հայրենիքի կանոնները նա անձեռնմխելի սըրբութիւն էր համարում: Նրա ժամանակ Միացեալ-Նահանգների ներքին վաճառականութիւնն արագ կերպով ծաղկեց, որովհետեւ, հասկանալով նրա օգուտը, Հարֆիլդն ինչոր կարող էր արաւ նրա ընդարձակման ու ապահովութեան համար. նեղքների ազատութիւնը նա այժմ առաջուանից աւելի եռանդուն կերպով էր պաշտպանում, և մանուկների պարտադիր կրթութեան միտքը նա ամենայն հաստատամտութիւնով առաջ էր տանում:

Ընդհանրապէս Հարֆիլդն իրան նպատակ ընտրեց ժողովուրդը բարձրացնել բարոյական, հասարակական և վաճառաշահութեան կողմից:

Նախարարների ընտրութեան ձեռնարկելով՝ Հարֆիլդը հոգում էր միայն մի բանի մասին, այն է՝ իւրաքանչիւր վարչութեան համար գործունեայ ու ազնիւ մարդ ընտրուի. բայց թէ ինչ կուսակցութեան կարող էր պատկանել ապագայ նախարարը՝ այդ նրա համար բոլորովին միևնույն էր:

Անկաշառել — իազնիւ Հարֆիլդն առանձնապէս շատ թշնամիներ ունեցաւ, երբ հրաժարուեց հաստատելու օրէնսդրական ժողովի առաջարկութիւնը, որով պահանջվում էր վարչական ամենաընտիր և աչքի ընկնող պաշտօնների վրայ բացառապէս սենատորներ ընտրուին: Այդ առիթով սաստիկ լարձակուեցան նրա վրայ. նրա հակառակ կուսակցութեան առաջնորդն իսկույն հրաժարական տուեց, և համարեա ամբողջ ժողովը նոր ընտրութիւններ էր պահանջում: Շատ կարելի է հէնց այդ ժամանակ Գիտօն մտածեց սպանել նախագահին:

Ո՛չ մի խօսքով չի կարելի ճշտօրէն արտայայտել յուլիսեան առաւօտուայ դժբախտ անցքը: Եղանակն անման էր. արեգակի փայլուն ճառագայթները լուսաւորում էր մայրաքաղաքը, որ կարծես ամառուան տերեւներով ու ծաղիկներով զարդարուած լինէր տօնի համար: Պաշտօնական հոգսերից և անբաւականութիւնից ֆիզիքապէս և բարոյապէս խոնջացած Հարֆիլդը երեխայի պէս ուրախացել էր, որ գործերի դադարման ժամանակը մօտեցել է: Նա մտքումը դրել էր կնոջ հետ ամենից առաջ ուղևորուիլ գէպի Լոնդ-ֆրէնչ, ուր նա միանգամ դժուար հիւանդութիւնից աւուղջացել էր, լետույ այցելել համալսարան և ներկայ լինել իր ուսանողական կեանքի ընկերների հետ համալսարանի հրապարակական ակտին, ապա գնալ Նիւ-Ջերսի իր թանկագին մօր մօտ մի երկու շաբաթ մնալու: Նա սրչափ բաւականութիւններ էր ունենալու . . . :

Գիտօն, այս հանգամանքին տեղեկանալով, յուլիսի երկուսի առաւօտը ատրճանակն առած, նախարարի գալուց մի ժամ առաջ, գնաց Բալտիմոր-Պոտոմակեան երկաթգիծով կայարանը: Ժողովրդի վրէժխնդրութիւնից երկիւղ կրելով՝ վաղօրօք կառք էր վարձել, որ սպանութիւնը կատարելուց լետույ կարողանայ անմիջապէս թաքնուիլ:

Հարֆիլդն եկաւ կայարան բաց կառքով և, իր աջակցի թեկն՝ կռթնած հանդարտ մտաւ կայարանի նախագահի ծր: Չարագործը՝ որ կրնկակոխ հետևում էր նրան՝ հանեց զրպանից ատրճանակը և արձակեց ուղիղ Հարֆիլդի մէջքին. վիրաւորուածը երերաց, կամեցաւ ետնայել, բայց մանգաղով հնձածի պէս վայրընկաւ. նոյն րոպէին լսուեց ատրճանակի երկրորդ արձակումը: Այդ տեսարանին ներկայ եղողների վրայ աննկարագրելի սարսափ տիրեց: Ժողովուրդը քիչ մնաց կտոր-կտոր անէր մարդասպանին:



Սկզբում ամենքն էլ կարծեցին թէ նախագահը հէնց տեղնուտեղը հոգին աւանդեց, բայց երբ նրան տարան Սպիտակ-Տուն, շնորհիւ նրա անխոնջ կնոջ հոգատարութեան և ամեն կողմից կանչած ամենահմուտ բժշկների աշխատանքների, կարելի եղաւ նրա թանկագին կեանքը երկարել յուլիսի 2-ից մինչի սեպտեմբերի 19-ը: Նոյնիսկ այդ դէպքում ևս այդ նշանաւոր մարդը ցոյցտուեց իր երկաթի նման հաստատուն բնաւորութիւնը: Չնայելով իր սարսափելի և անընդհատ ցաւին՝ նա միշտ իր հոգու զուարթութիւնը պահպանեց և համբերութիւնով տանում էր իր տանջանքներին:

Ամենայն օր ժողովրդի մեծ բազմութիւն էր հաւաքվում Սպիտակ-Տան առաջի հրապարակի վրայ և լուռ ու խորին յարգանքով հիւանդի դրութեան մասին տեղեկութեան էր սպասում: Տիկին Հարֆիլդն Ամերիկայի և Եւրոպայի ամեն կողմերից անկեղծ ցաւակցական նամակներ ու հեռագիրներ էր ստանում: Նախագահին շրջապատողները շարունակ աշխատում էին մի բան մը տաճել և նրան զբաղեցնել. օրինակ՝ իմանալով որ նա շատ սէր ունի դէպի ծաղիկները՝ նրա առաջ շքեղ ծաղկափնջեր էին դնում: Ամենայն զգուշութիւնով աշխատում էին որ ոչ ոք տխուր չլինի. այնպէս որ հիւանդը միշտ իր առաջ տեսնում էր համեստ ու քաղցրաժպիտ երեսներ: Մինչև անգամ նրա կինն աշխատում էր որքան կարելի է բաց գոյնի զգեստ հագնել, որպէս զի ոչ մի բանով առիթ չտայ մտածելու իր թանկագին հիւանդին, թէ ինքը տխուր է: Երբոր ցաւի սաստկութիւնը մի քիչ իջաւ՝ բժիշկները Հարֆիլդին խորհուրդ տուին օգափոխութեան գնալ: Ամենայն կարելի զգուշութիւնով նրան Նիւ-Ջերս տեղափոխեցին, յոյս ունենալով որ ծովի մերձաւորութիւնը և մօր տեսութիւնը կամրապնդեն նրա թուլացած ուժերը: Ճանապարհորդու-

թիւնը յաջողութիւնով վերջացաւ, մինչև անգամ մի քիչ յոյս ևս ծագեց հիւանդի դրութեան լաւանալու մասին. բայց դժբախտ ընկէն մօտենում էր. և երբ Միացեալ-Նահանգի ազգաբնակչութիւնը մխիթարում էր իրան այն մտքով, թէ իրանց նախագահը առողջանալու է՝ նրա մաքուր հոգին առ Բարձրեալը թռաւ:

Հանգուցեալի զմուսած դիակը կրկին յետ ուղարկեցին Վաշինգտոն, ուր երկու օրուգիշեր շարունակ անհամար մարդերի բազմութիւն էր հաւաքվում իրանց մընաս-բարովն ասելու հայրենիքի անձնանուէր անխորդախ ու ազնիւ որդու վերջին մնացորդին: Յետոյ այնտեղից տարան նրան իր ծննդեան քաղաքը—Վլեէլանդ, ուր և, 1881 թուականի սեպտեմբերի 26-ին, հոգին յանձնեցին:

Վ Ե Ր Զ





2744



# ԱՂԲՈՐԹ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԶԱՐԳ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՎԱՆԵՐԻ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՆԵՐԻ  
ՀԱՄԱՐ:

(ՏԱՐԷՆԸ ԼՈՅՍ ԿԸ ՏԵՍՆԻ 12 ՀԱՄԱՐ 2-3 ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹ)

Կը հրատարակուի միևնույն ղեկավար միևնույն ուղղութեամբ և նոյն  
աշխատակիցներէ մասնակցութեամբ:

## ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

### ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

- I) Վէպեր, մանրամասներ, զրոյցներ, առակներ, հեքիաթներ,  
ճանապարհորդութիւններ, կենսագրութիւններ:
- II) Բանաստեղծութիւններ:
- III) Գիտութիւն և արուեստ:
- IV) Հետաքրքիր տեղեկութիւններ:
- V) Այլ և այլք:

### ԶՈՒԱՐՃԱԼԻՔ

- VI) Մանկական, ֆրեթելեան, շախմատի և այլ խաղեր,  
բուսներ, թուաբանական խնդիրներ: Անեկդոտներ, հանե-  
լուկներ, շուտասելուկներ:
- VII) Երգեր նոտաներով:

### ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

- VIII) Կրթութեան և դաստիարակութեան վերաբերեալ յօդուած-  
ներ և տեղեկութիւններ:
- IX) Առաջարկութիւններ, խորհուրդներ:
- X) Մատենախօսութիւն և նոր գրքեր:
- XI) Խառն լուրեր:

Պատասխաններ: Յայտարարութիւններ:

Երկրորդ բաժինը կը հրատարակուի առանձին թերթերով տա-  
րեւը չորս անգամ:

Տարեկան բաժանորդները կը ստանան երկու պրէմիա, յուլիսն և  
դեկտեմբերին:

«ԱՂԲՈՐԹ» տարեկան բաժանորդագինը 3 ռուբլի է, կէս  
տարուանը՝ 2 ռուբլի:

Հասցէն՝ Тифлис. Редакция „Агпуръ“ իսկ արտատա-  
մանից՝ Tiflis (Caucase) Rédaction du journal. «AGBUR.»

«ԱՂԲՈՐԹ» թիֆլիսում կարելի է ստորագրուել և հալ գրա-  
վաճառանոյներում, պ. Շահվերդեանի պալիլիօնում ու Մանկա-  
կան գրադարանում, իսկ Պոլսում «Բուրաստան Մանկանց» հանգիսի  
խմբագրատանը: Խմբագիր Հրատարակիչ՝ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ:

БИБЛИОТЕКА  
ИМ. СТИТУТА  
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ  
Исламский Науч.  
Центр



1190

2013



